Akademin för de friska källorna

Exkursion till Skåne 31 maj - 2 juni 2013

Ramlösa Surbrunn Foto: L. Carserud

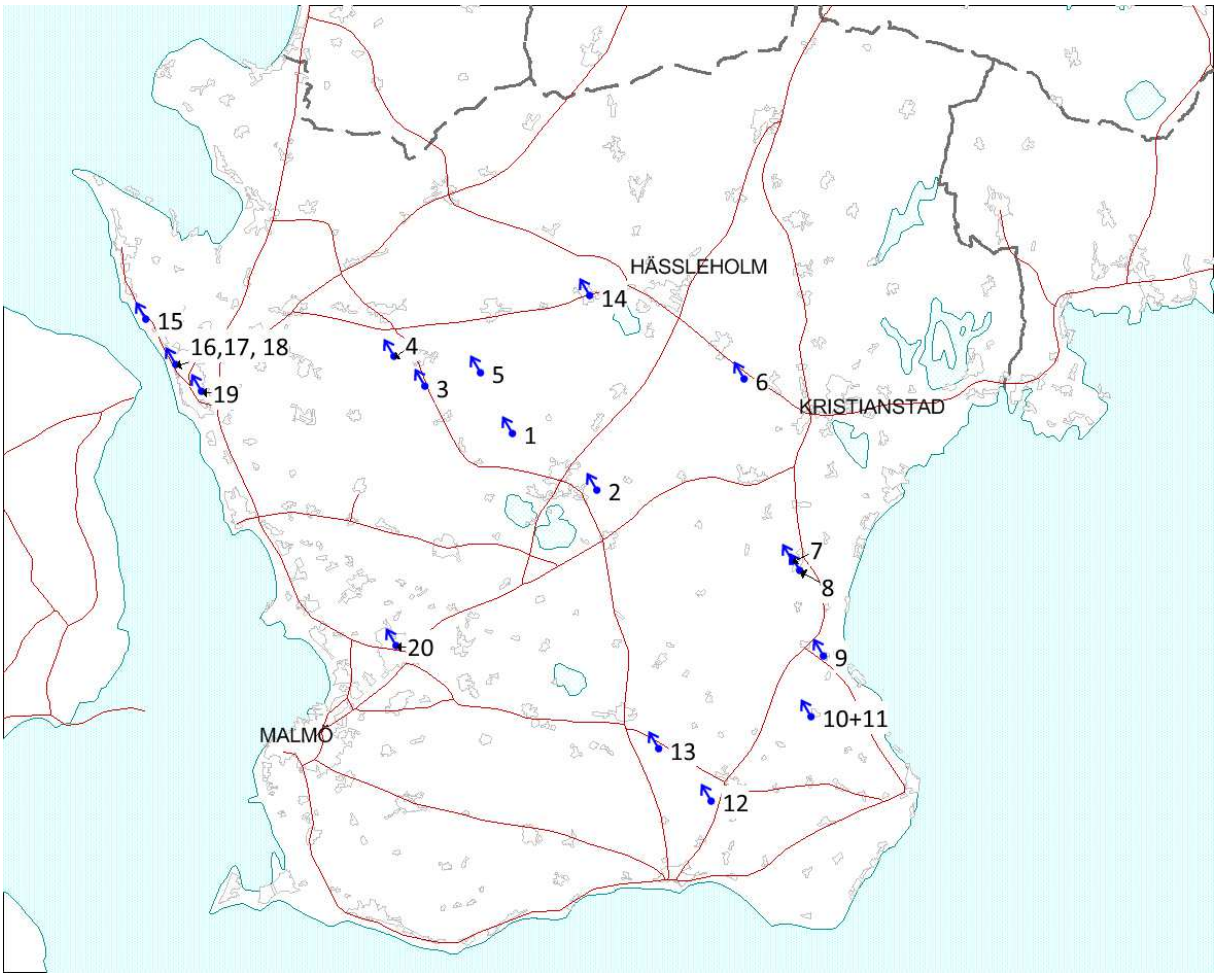

Översiktskarta med nummer på platser i exkursionsguiden.

Välkomna till källexkursionen i Skåne 31 maj – 2 juni 2013!

Exkursionskommittén:

Elma von Wachenfeldt

Torgny von Wachenfeldt

Ove Gustafsson

Mattias Gustafsson

Deltagare:	
Roland Bengtsson	Gösta Nelson
Börje Bergman	Ann Nilsson
Lena Bergman	Anna Lena Nilsson
Eva Björklund	Annika Nilsson
Gunnar Blomberg	Lasse Nilsson
Gunnel Blomberg	Per Olov Nilsson
Thorsten Blomquist	Ann-Catrine Norrström
Kerstin Carlstedt	Kerstin Olofsson
Anders Damberg	Kerstin Paulsson
Kjell Ericson	Lars Paulsson
Anders Eriksson	Susanne Pentelius
Lena Eriksson	Jerker Perers
Sten Eriksson	Lena Perers
Christina Frycklund	Stefan Persson
Mattias Gustafsson	Sten-Åke Petterson
Ove Gustafsson	Peter Schlyter
Petra Hagström	Alf Sigling
Berit Henriksson	Inga-Lisa Sigling
Anders Hult	Jan-Olof Skifte
Göran Härnulv	Göran Springchorn
Ingela Härnulv	Ingrid Stjernquist
Eva Jirner Lindström	Bertil Sundlöf
Yvonne Johansson	Chester Svensson
Gert Knutsson	Lars-Göran Svensson
Ulla Knutsson	Ulla-Britt Tillman
Bo Leander	Elma von Wachenfeldt
Agneta Lundh	Torgny von Wachenfeldt
Anders Lundgren	Kerstin Wahlberg
Monica Lövén	Olle Wahlberg
Per Malmberg	Gunnar Wiklander

Sponsorer:

SWECO

MalmbergGruppen

Carlsberg Ramlösabrunn

PROGRAM

Fredagen den 31 maj

12.15 Avfärd från Hässleholm

12.30 Avfärd från Tyringe Kurhotell

1. Hallaröds offerkälla

2. Hanakällan

3. Rårödpågens källa

Kaffe i Skäralids restaurang

Kopparhatten

4. Bonarps källa

5. Trappkällan

Incheckning på Tyringe Kurhotell

19.00 Middag

20.30 Årsstämma

Lördagen den 1 juni

7.00 Frukost

8.30 Avfärd från hotellet

6. Ullstorp, Skarnlöse källa

Malmbergs i Yngsjö: Information av Per Malmberg om verksamheten och av Karl Andersson om vattenuttag på Kristianstad-slätten

Pulken, rastplats för tusentals tranor på våren

Vittskövle slott

7. Forsakar

Lunch

8. Jula killa

9. Ravlunda

Vallabacken, fornborg

10. S:t Olofs källa

11. Jungfrukällan

12. Benestads backar

Kaffe

13. Vitabäckskällorna

19.00 Källmiddag med musik till kaffet av Engerkvartetten – ”Klassiska pärlor”

Söndagen den 2 juni

7.00 Frukost

Utcheckning

8.30 Avfärd från hotellet

14. Radiumkällan

15. Kulla Gunnarstorp

16. Margaretakällan

17. Springpostkällan i Springpostgränden

Henkelska gården och Gammelgård på N.Storgatan

18. Sofiakällan

19. Ramlösakällan

Picniclunch, ev. vid Råå vallar

Domkyrkoforum: Information om geotermi

20. Lunds Domkyrka

Avslutning av källexkursionsdagarna ca 16.30 i Lund

Därefter färd till Tyringe Kurhotell resp. Hässleholms centralstation.

Källor i Skåne

Det finns få naturliga kallkällor i Skåne, men i år (2004) upptäcktes tre olika typkällor som inte tidigare varit kända av SGU – en punktkälla, en källsåg och en trappkälla.

Trots att Skåne är det landskap i Sverige som har några av de största grundvattentillgångarna, både i jord och i berg, då är det ett ur kallkällesynpunkt litet landskap. De stora grundvattentillgångarna, som Kristianstadsslätten med sina stora grundvattentillgångar i den sedimentära berggrunden och Alnarpsdalen med sina stora sand- och grusavlagringar, saknar helt grundvattenutflöden i form av naturligt flödande källor. Det finns förvisso artesiska brunnar i både Alnarpsdalen och på Kristianstadsslätten, men dessa är betingade av brunnsborrningar och kan inte rubriceras som naturligt flödande källor.

Då Skåne är ett mycket agrart landskap har sannolikt många små källor i ytliga grundvattensystem fått sina tillrinningsområden avskurna genom täckdikning i jakten på jordbruksmark. I SGUs källarkiv finns 69 källor i Skåne registrerade. Cirka hälften av dessa är dock källor som ger mindre än en halv liter i sekunden, ett trettiotal ger något mer (0,5 – 3 l/s) och endast två ger mer än 10 l/s.

I samband med grundvattenkartering i Klippans kommun under 2004 inventerades tre källor som inte tidigare funnits med i SGUs källarkiv. Dessa källor är av olika typer och är därför intressanta som typlokaler för olika källor. En av källorna utgörs av en så kallad punktkälla, där grundvattnet flödar upp i en avgränsad punkt. Punktkällan som inventerades ligger strax utanför Ljungbyheds samhälle vid byn Bonarp och utgörs av en ”kokande” källa med ett flöde på ca 3 l/s. Vattnet är klart och smakar friskt.

Inte så långt från Bonarp, i Forsagård på Söderåsens nordsluttning, inventerades källutflöden längs en linje (en s.k. källsåg). Källflöden längs källsågar är svårare att bedöma mängdmässigt, men i detta fall bedöms det till cirka 1 l/s. Den tredje källtypen som inventerades var en så kallad trappkälla, en källtyp där grundvattenflödena ökar längs en bäck. Trappkällan är belägen i ett grustag i Färingtofta och bedöms ge ca 2,5 l/s. Längs källflödet i Färingtofta har stora rostutfällningar uppkommit p.g.a. hög järnhalt i det uppträngande vattnet.

Kortfattad översikt av Skånes berg-grund

Genom att det finns två nästan vinkelräta, storskaliga svaghetszoner genom Skåne kan länet indelas i ett antal block, där berggrunden delvis är olikartad. Den äldsta zonen (protoginzonen) korsar länet i ungefär nordnordostlig-sydsydvästlig riktning och utgör skiljelinje mellan det sydvästra gnejsområdet och granit- och vulkanitområdet i Blekinge och östra Småland. I själva zonen förekommer intrusioner av hyperitdiabas, syenit, granit och smala, kraftigt förskiffrade stråk.

Den andra svaghetszonen (Tornquistzonen) är orienterad i nordväst-sydost och utgör gräns mellan den fennoskandiska urbergsskölden i norr och det stora nedsänkta området med mycket mäktiga lager av sedimentär berggrund av olika åldrar i sydväst. Zonen är mer än tio mil bred i Skåne och består av omväxlande urbergshorstar och sänkningsområden fyllda med sedimentbergarter.

Gnejserna väster om protoginzonen kännetecknas av en genomgripande omvandling och en i allmänhet kraftig vittring. Här och var förekommer också relativt rikligt med grönstenar, främst amfiboliter i form av sliror eller lager av begränsad mäktighet. Öster om zonen finns ett antal välavgränsade granitkroppar av flera olika granittyper. I protoginzonen och dess omedelbara omgivning har de så kallade hyperitdiabaserna trängt upp i form av brant stående gångar. Även delvis kraftigt förskiffrade syenitbergarter finns i detta område.

För ungefär 900 miljoner år sedan höjdes blocket väster om protoginzonen i förhållande till det östra vilket bl.a. ledde till intensiv förskiffring av syenitbergarterna i zonen. Därefter följde en period med vittring och utjämning av urberget fram till den kambriska perioden för ca 540 miljoner år sedan, då havet trängde in över Skåne.

Under kambrosilurisk tid bildades underkambrisk sandsten, mellankambrisk till underordovicisk alunskiffer, underordovicisk till översilurisk lerskiffer och översilurisk märgelsten, sandsten m.m. Lagerföljden är totalt mer än 1000 m mäktig, men är ofta reducerad eller saknas genom senare erosion. De kambrosiluriska lagren är bevarade i ett nordväst-sydostligt bälte mitt över Skåne och under yngre bergarter i sydvästra Skåne. Under slutet av perioden för ungefär 415 miljoner år sedan grundades havet upp och sedimentationen upphörde.

Längs de omfattande spricksystemen i nordväst-sydostlig riktning, som uppkom när Skåne drogs ut i sydvästlig- nordostlig riktning, trängde för nästan 300 miljoner år sedan upp enorma mängder magma som så småningom bildade bergarten diabas. Den maximala bredden av dessa diabasgångar torde vara ca 100 m.

Under triasperioden för ca 250 miljoner år sedan inleddes en ny sedimentationsperiod i syd-västligaste Skåne. I yngre trias började större delar av Skåne att sjunka. Då avsattes röd- och grönaktiga leror och sandstenar över havsytans nivå, de så kallade Kågerödslagren. Mot slutet av trias för ungefär 200 miljoner år sedan sjönk landet ytterligare och sedimenten avsattes i närheten av kusten. Under juraperioden avsattes sediment antingen i havet eller ovanför havsytan i t.ex. laguner

och deltaområden på grund av långsamma rörelser upp och ner antingen i jordskorpan eller i havsytans nivå. Resultatet blev en växellagring av sand, silt och lera, där också flera kolflötser ingår i lagerserien. Den totala mäktigheten av juralagren kan uppgå till mer än 500 m i Helsingborgsområdet, men är normalt betydligt mindre inom övriga områden med juraberggrund.

Under inledningen av kritaperioden för ca 145 miljoner år sedan fortsatte sedimentationen som tidigare, men under den yngre kritan inträffade stora förändringar av sedimentation och tektonik. De förkastningar som präglar det skånska landskapet idag kom i huvudsak till under denna tid.

Längs Romeleåsförkastningen utbildades ett vertikalt språng på omkring 2 000 m under loppet av ca 20 miljoner år. Sydväst om förkastningen avsattes 1 500 – 1 700 m mäktiga sediment under yngre krita. I den undre delen av lagerföljden består sedimenten delvis av sand, medan kalkhalten ökar uppåt och når ett maximum i skrivkritan. Kalkstenen innehåller en hel del flinta.

På Romeleåsen eroderades äldre lager. Nordost om åsen sjönk berggrunden och Vomsänkan bildades genom att upp till 1 000 m av sandiga, leriga och märgliga lager avsattes. I Kristianstadsområdet lyftes Linderöds- och Nävlingeåsens förkastningskanter och sand och kalksten samt övergångsformer mellan dem avsattes. Kritberggrundens mäktighet kan i närheten av förkastningsbranterna uppgå till några hundra meter.

Smårester av kritsediment finns lokalt i norra Skåne. Vid Båstad ligger ett större område med kalkiga, leriga och sandiga sediment med en mäktighet av drygt 100 m.

Under inledningen av tertiär tid med början för 65 miljoner år sedan fortsatte avsättningen av sediment med dankalkstenen i sydvästra Skåne. Kalkstenen, som överlagrar skrivkritan, kan innehålla rikligt med flinta och har i allmänhet en mäktighet av 50-100 m. På några platser är den överlagrad av något yngre, tunna, leriga och märgliga sediment.

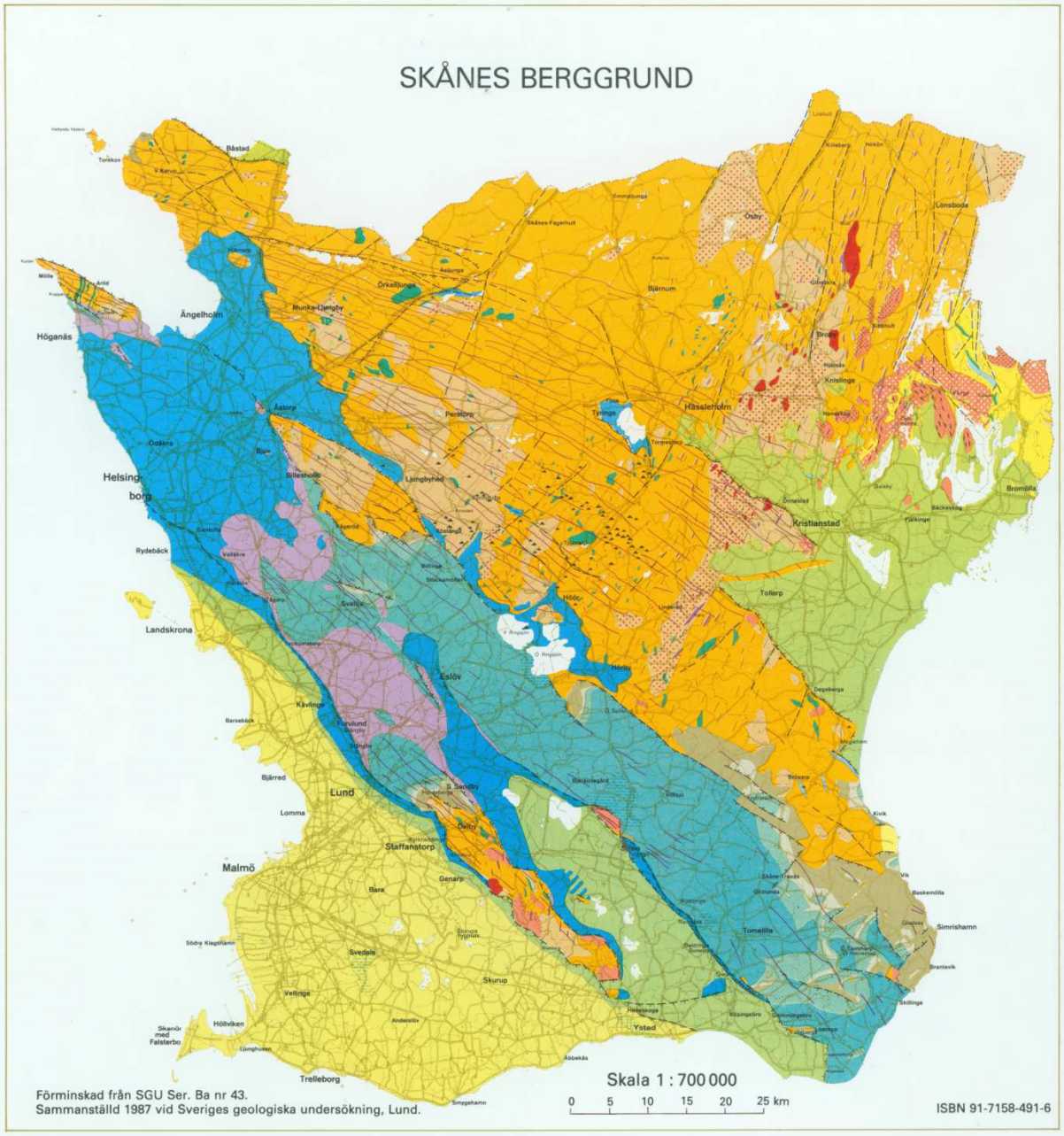

- Tektonisk zon
- Zon med förskiffringsstråk (protoginzonen)
- Tertiär: märgelsten m. m.
- Tertiär: dankalksten
- Krita: kalksten, sandsten, lera m. m.
- Rät, jura: lerskiffer, sandsten etc.
- Trias: sandsten, lera m. m. (Kågerödslager)
- Silur: kalksten, skiffer (Öved-Ramsåsalager)
- Silur: lerskiffer m. m.
- Ordovicium: lerskiffer m. m.
- Kambrium, u. ordovicium: alunskiffer
- Kambrium: sandsten
- Basalt
- Diabas, permo-karbonisk (i urval)
- Syenit
- Hyperitdiabas
- Granit, finkornig
- Granit, röd (Vångagranit)
- Granit, ögonförande (Karlshamnsgranit)
- Granit, röd, fältspatrik
- Pegmatit och aplitgranit
- Ögonstruktur
- Ådergnejsomvandling
- Charnockit
- Granit, vanligen gnejsig
- Grönsten, mestadels amfibolit
- Gnejs, mestadels finkornig
- Vulkanit och vulkanitgnejs
- Kvartsit och glimmerkvartsit

Kortfattad översikt av Skånes jordarter

I likhet med vad som gäller för Skånes berggrund är jordarterna mycket varierande beroende på länets senkvartära historia.

Vid slutet av den senaste nedisningen överskreds Skåne av flera isströmmar med olika riktningar och avsmältningsförlopp. En nordostlig isrörelse avsatte först en i allmänhet sandig morän med låg lerhalt som utgör ytjordart inom större delen av norra och centrala Skåne. Moränen finns också allmänt under yngre jordarter i övriga delar av länet. Efter det att isavsmältningen hade inletts, skedde i södra Skåne två förnyade isframstötar från öster som längs nuvarande Öresundskusten vred mot norr. Dessa s.k. baltiska isströmmar plockade upp lätteroderade sedimentära bergarter och tidigare bildade finsediment som ingår i de leriga moräner och moränleror som avsattes i södra och västra Skåne.

Den senaste nedisningen eroderade de flesta kvartära avlagringar som bildats tidigare. I den s.k. Alnarpsdalen, en 4-6 km bred och huvudsakligen 30-50 m djup sänka i berggrunden, utfylld med kvartära sediment, låg dock dessa så skyddade att de till stor del kunde bevaras. Alnarpsdalen sträcker sig i Skåne från Ven i nordväst till Abbekås, ca 10 km väster om Ystad, i sydost. Lagerföljden i den nordvästra delen av Alnarpsdalen är relativt regelbunden. Under de övre moränerna följer där Alnarpssedimenten som består av 10-20 m lera och silt, 15-30 m finsand och närmast berggrundsytan ofta 1-5 m sand och grus. Den sydöstra delen av Alnarpsdalen är mer påverkad av iserosion som ibland medfört en växellagring av morän och sediment till dalens botten.

Vid den fortsatta isavsmältningen bildades isälvssediment som i norra Skåne huvudsakligen sträcker sig i nordost–sydvästlig riktning. Några av dessa har stor utbredning och mäktighet som avlagringarna väster om Finjasjön och nordost om Söderåsen (Kvidingefältet). Längre söderut är riktningarna mer öst-västliga. Romeleåsen länkade av isälvarna från öster mot nordväst, där det stora Vomb-Sjöbofältet bildades.

Det finkorniga materialet från isälvarna avsattes på längre avstånd från isälvsmynningarna. I lokalt isdämda sjöar bildades issjösand och på havs- eller sjöbotten glacial silt och lera. I Vombsänkan och i östligaste Skåne är förekomster av issjösand vanliga, medan glacial lera avsattes inom stora områden på Ängelholms- och Kristianstadsslätten. Sydväst och sydost om Romeleåsen bildades under isavsmältningen åtskilliga mindre issjöar omgivna av is, där glacial lera avsattes. Efter isavsmältningen kom dessa s.k. platåleror att ligga på toppen av kullarna, medan sänkorna däremellan saknar lera.

Den postglaciala sanden i Skåne är antingen bildad av Baltiska issjön och Ishavet vid isavsmältningen eller vid Litorinahavets senare transgression. De senare avlagringarna når upp 5-10 m över nuvarande havsyta.

Av övriga jordarter i Skåne märks svämsediment som avlagrats utmed vattendragen. De består av sand, silt och lera, ofta med innehåll av organiskt material som kvistar och löv m.m. Torv och gyttja förekommer i hela länet, men huvudsakligen i de norra och centrala delarna.

SKÅNES JORDARTER

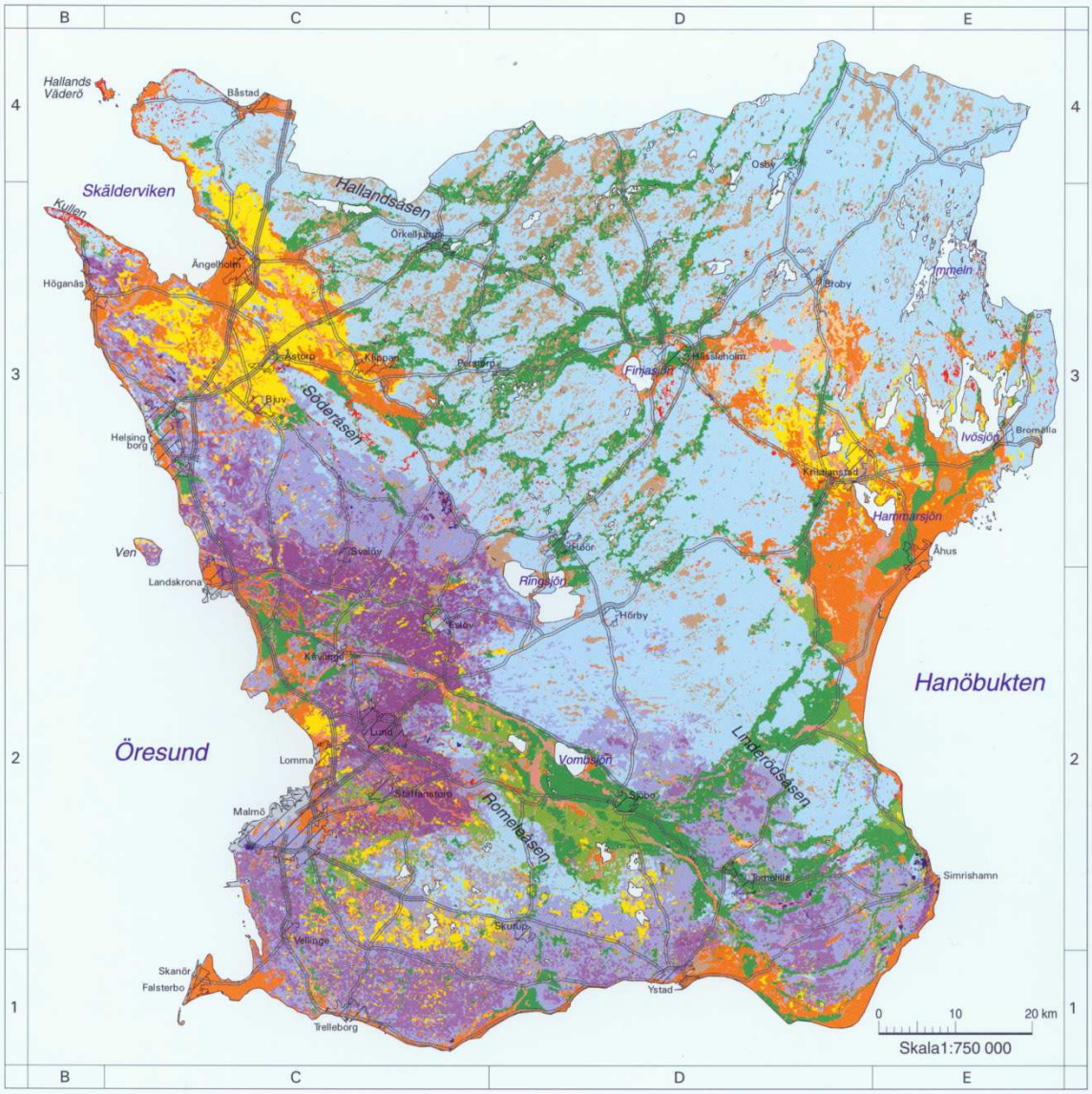

KARTANS FRAMSTÄLLNING

Databasen till jordartskartan över Skåne utgör en sammanställning och omarbetning av databaser till moderna jordartskartor (SGUs serie Ae, skala 1:50 000) där sådana finns. Jordarterna är sammanslagna och omklassade till 14 klasser. Därvid har vissa ändringar i databasen gjorts (vissa sandområden på kartområdet 2C SO är omklassade till issjösediment och "moränlera och lerig sandig-moig morän" i Malmö innerstad är omklassad till lerig morän).

Där moderna jordartskartor saknas (f.n. kartområdena 4C SO, delar av 4D, 4E, samt Sturups flygplats) har en översiktlig kartbild framställts med hjälp av ett flertal underlag, t.ex. gamla jordartskartor, topografiska kartor, flygbilder och grusinventeringar.

Förminskad från SGU ser. Ba nr 55

Kartsammanställning av Esko Daniel, Kärstin Malmberg Persson och Magnus Persson, Lund. Databasbearbetning av Leif Andersson.

- Torv och gyttja
- Svämsediment
- Postglacial sand
- Lera
- Silt
- Issjösand
- Isälvssediment
- Moränfinlera (lerhalt >25%)
- Morängrovlera (lerhalt 15–25%)
- Lerig morän (lerhalt 5–15%)
- Morän (lerhalt <5%)
- Sedimentär berggrund
- Urberg
- Fyllning

Kortfattad översikt av Skånes hydrogeologi

De för Sverige delvis unika geologiska förhållandena i Skåne medför att det inom vissa delar av länet finns mycket betydande grundvattentillgångar. Hit räknas de vidsträckta avlagringarna från krit- och tertiärtiden av kalkstenar, sandstenar m.m. i sydvästra Skåne och Kristianstadsområdet. Betydande grundvattentillgångar i jordlagren finns i Alnarpsdalen i sydvästra Skåne och i Vomb-Sjöbofältet i den centrala delen av länet.

Av urbergsområden med gnejser som är kraftigt uppspruckna märks främst Bjärehalvön i nordvästligaste Skåne. Vid brunnsborrningar inom de mest vattenförande sprickzonerna har det därigenom varit möjligt att åtminstone kortvarigt kunna utvinna vattenmängder av 20 000–60 000 liter per timme. Urbergsområden med låg kapacitet finns främst i de delar av nordöstra Skåne, där bergarterna består av vulkaniter och vulkanitgnejser, där det är vanligt med kapaciteter av 200-400 liter per timme.

Vattenföringen i de kambrosiluriska bergarterna är beroende på förekomsten av sprickor. Den kambriska sandstenen är mest vattenförande men också besvärligast vid brunnsborrning genom sin hårdhet som orsakar stort slitage på borrutrustningen. För alunskiffern och lerskiffern gäller det motsatta: de är lättborrade, men har ibland svårt att lämna något vatten.

När det gäller grundvattenutvinning i Skåne tillhör Kågerödsformationens bergarter de besvärligaste, eftersom de ofta är leriga och därmed lämnar obetydligt med vatten. Dessutom är de i allmänhet dåligt konsoliderade, vilket kan ställa till med problem vid brunnsborrningen genom att borrhålet rasar. Vattenkvaliteten kan även vara dålig med ibland höga halter av speciellt klorid och fluorid.

Bergarterna från yngsta trias (rät), jura och de undre delarna av kritan förekommer främst som ytberggrund i nordvästra Skåne, men mindre områden med dessa bergarter finns även i de centrala och norra delarna av länet. Vattenföringen, som i allmänhet är god i denna berggrund, beror liksom för Kågerödslagren både på sprickigheten och porositeten. Inom områden där leriga sediment växellagrar med sandiga kan flera akviferer förekomma i de olika sandstenshorisonterna som skiljs åt av de svårgenomsläppliga lerorna och lerstenarna. Såväl grundvattennivå som vattenkvalitet kan variera betydligt mellan de olika akvifererna. Detta är bl.a. förhållandet vid Ramlösa, där två sandstenar på skilda nivåer lämnar vatten med olika kvalitet.

Bergarterna från övre krita utgör ytberggrund inom en förhållandevis stor del av Skåne. Det största området är beläget på Kristianstadsslätten, där kritberggrunden består av kalkstenar, sandstenar och övergångsformer däremellan som överlagrar kaolin eller kaolinvittrat urberg De undre delarna av kritberggrunden utgörs i allmänhet av en dåligt konsoliderad kvartssandsten som ofta är grönfärgad av det gröna mineralet glaukonit och av denna anledning kallas glaukonitsandsten eller glaukonitsand. I de djupt belägna sänkorna i urberget kan glaukonitsandstenen tillsammans med andra sandstenar ha en mäktighet av mer än 150 m, medan den inom speciellt de norra delarna av slätten är tunn eller saknas helt.

Kristianstadsslätten anses vara Sveriges mest betydande grundvattentillgång. De största grundvattentillgångarna finns i glaukonitsandstenen som genom sin utbredning över praktiskt taget hela Kristianstadsslätten och dess ofta betydande mäktighet medger mycket stora grundvattenuttag över en stor del av slätten. De större brunnsborrningar (främst kommunala vattentäkter och bevattningsbrunnar) som utförts på Kristianstadsslätten, visar att uttagsmöjligheterna i allmänhet ligger i intervallet 60 000-200 000 liter per timme. Inom de mest fördelaktiga områdena har kortvariga provpumpningar med mer än 400 000 liter per timme utförts.

Det näst största området, där bergarter från övre krita i form av leriga kalkstenar och sandstenar utgör ytberggrund, sträcker sig från Vombsjön i norr till Ystadstrakten i söder. Vattenföringen är främst bunden till spricksystemen, men inom vissa sandiga horisonter kan även porositeten vara betydande. Uttagsmöjligheterna är därför ofta mycket goda. I området öster om Ystad, där förhållandena är bäst kända, finns stort antal bevattningsbrunnar som i allmänhet provpumpats med 40 000-100 000 liter per timme.

Skånes yngsta berggrund, som är avsatt i den äldsta delen av tertiärperioden, utgörs nästan uteslutande av dankalksten. Den är främst genom sin betydande sprickighet rikligt vattenförande. Provpumpningar av större brunnar visar att mediankapaciteten inom vissa områden uppgår till mer än 60 000 liter per timme. Uttagsmöjligheterna är sämre i och omkring Alnarpsdalen, där dankalkstenen är tunn och brunnsborrningarna därigenom snabbt kommer ned i den underliggande, dåligt vattenförande skrivkritan.

Den kommunala vattenförsörjningen i Skåne var tidigare helt baserad på grundvattenuttag från berggrunden och jordlagren. Idag levereras kommunalt vatten till den västra delen av länet huvudsakligen från de två stora vattenverken vid Vombsjön och Ringsjön, medan ca 150 mindre grundvattenverk försörjer resten av länet. Ringsjöverket är ett ytvattenverk, dit vatten leds från sjön Bolmen i Småland. Vid Vombverket pumpas ytvatten från Vombsjön till infiltrationsbassänger, där vattnet infiltreras och bildar grundvatten.

Under de senaste 40 åren har en omfattande jordbruksbevattning byggts ut i Skåne som till stor del baseras på grundvattenuttag. Bevattning är idag en nödvändig förutsättning för en stor del av det skånska jordbruket.

SKÅNES GRUNDVATTENTILLGÅNGAR

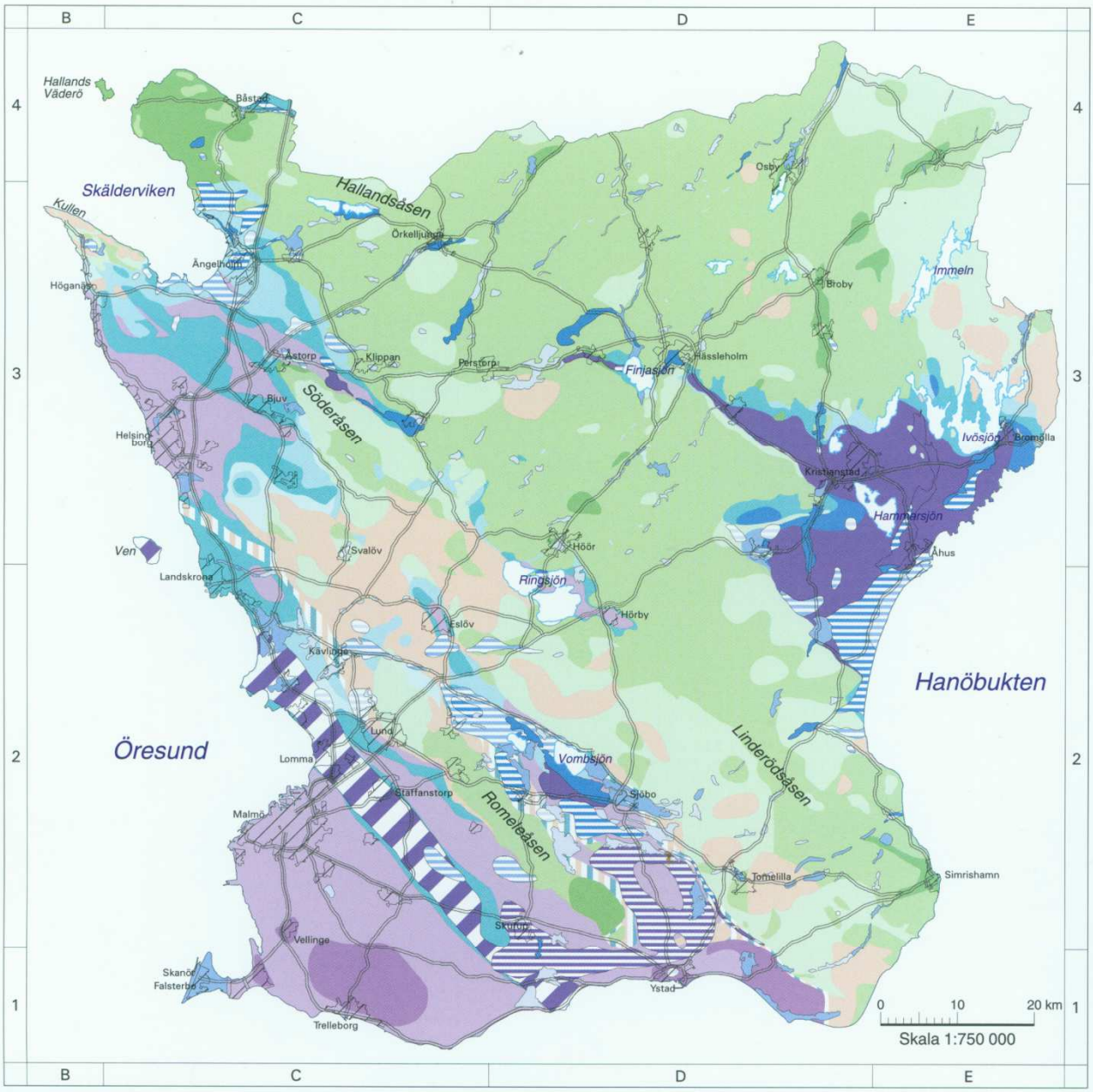

Grundvattentillgångar i jordlagren (sand och grus)

- >125 l/s (> ca 10 000 m³/d)
- 25–125 l/s (ca 2 000–10 000 m³/d)
- 5–25 l/s (ca 400–2 000 m³/d)
- 1–5 l/s (ca 80–400 m³/d)
- Sand och grus under morän/lera. Kapacitet enl. ovan.
- Alnarpssediment under yngre jordarter. >125 l/s

Bedömda uttag av grundvatten ur berggrunden

Sprickakviferer
- 6 000–20 000 l/h
- 2 000–6 000 l/h
- 600–2 000 l/h

Sprick- och porakviferer
- >60 000 l/h
- 20 000–60 000 l/h
- 6 000–20 000 l/h
- 2 000–6 000 l/h
- 600–2 000 l/h

Porakviferer
- >60 000 l/h
- 20 000–60 000 l/h
- 6 000–20 000 l/h

Små grundvattentillgångar
- <600 l/h

Begränsade grundvattentillgångar med varierande uttagsmöjligheter
- 0–20 000 l/h

Till sprickakviferer har räknats urberg, alunskiffer, lerskiffer, m.m.
Till sprick- och porakviferer har räknats kalksten, sandkalksten, sandsten, m.m.
Till porakviferer har räknats glaukonitsandsten under kalksten.

Huvudkontor:
Box 670
Besök: Villavägen 18
751 28 UPPSALA
Tel: 018-17 90 00
Fax: 018-17 92 10
E-post: sgu@sgu.se

Filialkontor:
Kiliansgatan 10
223 50 LUND
Tel: 046-31 17 70
Fax: 046-31 17 99
E-post: lund@sgu.se

1. Hallaröds offerkälla

Hallaröd N = 6204841 E = 402940 Temp 6,5 grader Flöde <0,5 l/s. Morän

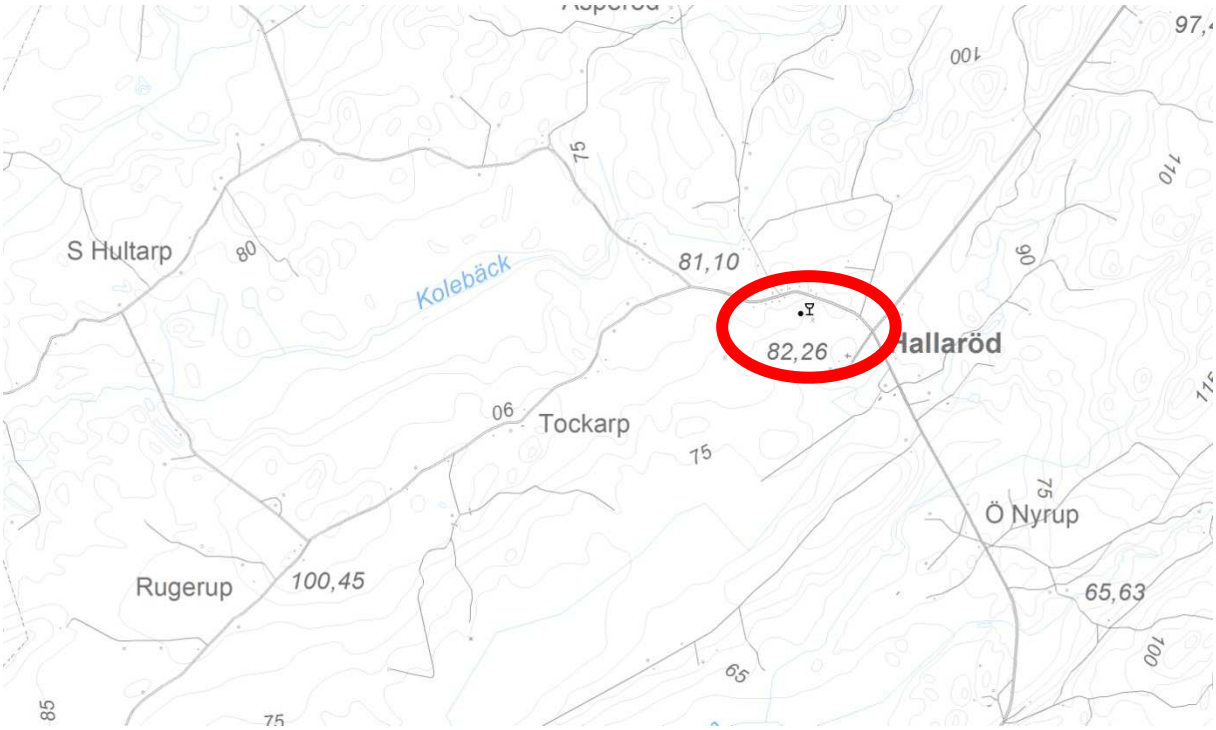

I anslutning till Hallaröds kyrka nordväst om Höör ligger S:t Olofs-källan i en lövskogsdunge ca 300 m norr om kyrkan. Källan som är stensatt är vackert belägen i ett avskilt muromgärdat ”rum” i dungen och används bl a till dop. Skåneleden går strax norr därom. Från Hallaröd utgår en 7 mil lång pilgrimsled till S:t Olof på Österlen.

Se specialtext om S:t Olofskulten i Hallaröd

2. Hanakällan

Hörby kommun, N =6196915 E = 414735 Temperatur 6,5 grader. pH 7,05. Elektrisk ledningsförmåga 25 mS/m. Flöde 0,5 -3 l/s Morän

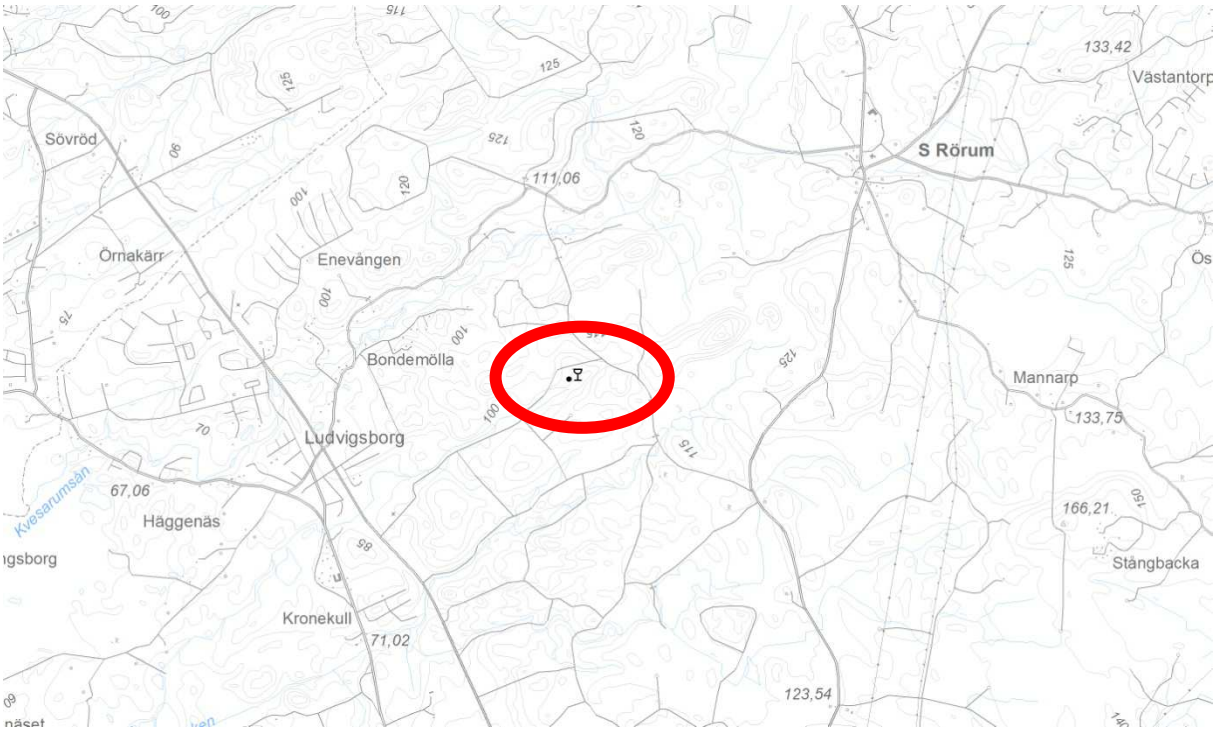

Hanakällan ligger i Fulltofta strövområde. Från väg 13 sydost om Höör går man strax söder om Ludvigsborg in på Hanavägen, därefter Tvärvägen och mitt på denna väg mot nordost och möter Skåneleden. Följ denna åt nordost ca 200m. Källan är en punktkälla, belägen direkt på Skåneleden. Källan ger ett klart och kallt vatten och är ett omtyckt utflyktsmål i området.

3. Rårödspågens källa

Klippans kommun. N = 6211493 E = 390746 Temperatur 5,0 grader. pH 7,2. Elektrisk ledningsförmåga 17 mS/m. Flöde 0,5- 3 l/s Urberg

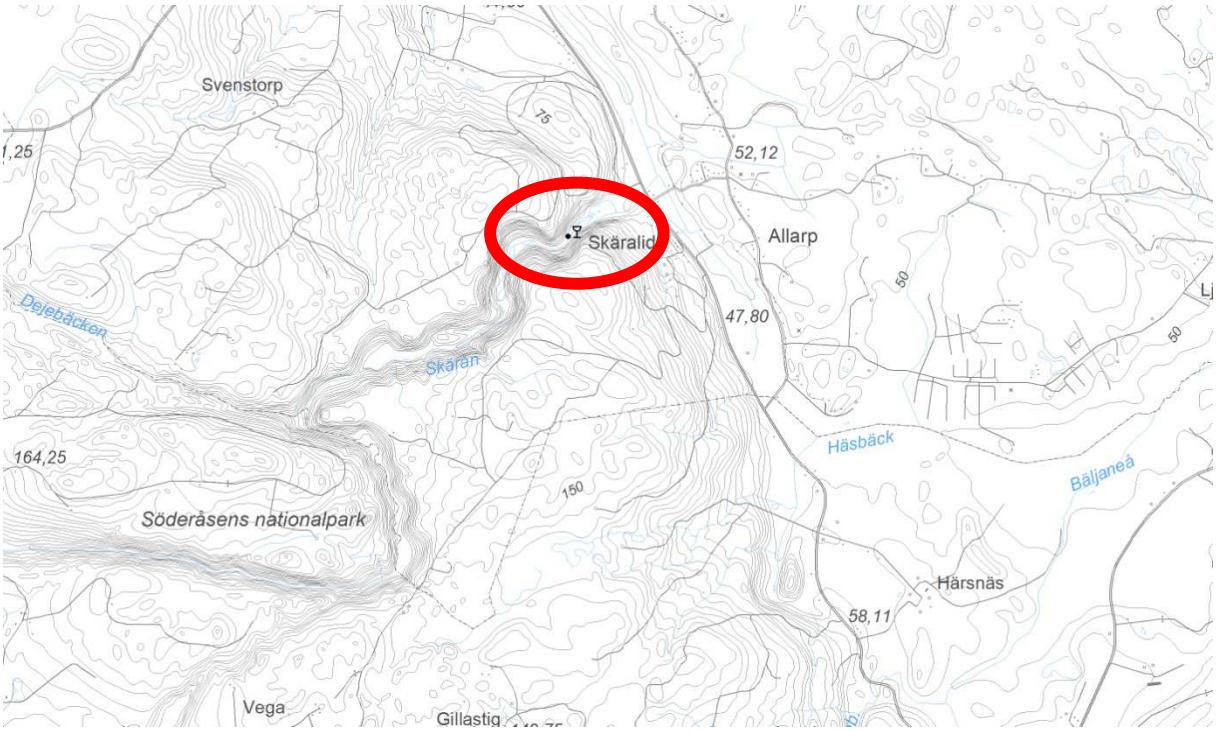

Källan är belägen i Skäralids naturreservat och är en källa i urberg. Rårödspågen var enligt sägen en pojke från den närbelägna gården Råröd, som trillade nedför den höga bergbranten. Då pojken slog ner i botten på ravinen dog han och på platsen sprang en källa fram. Källan är lättillgänglig genom de spångar som lagts ut i dalgången och vid källan finns möjligheter att provsmaka källvattnet.

4. Bonarps källa

Klippans kommun N = 6215434 E = 386361 Temperatur 8 grader Flöde 3-10 l/s. Svallsand

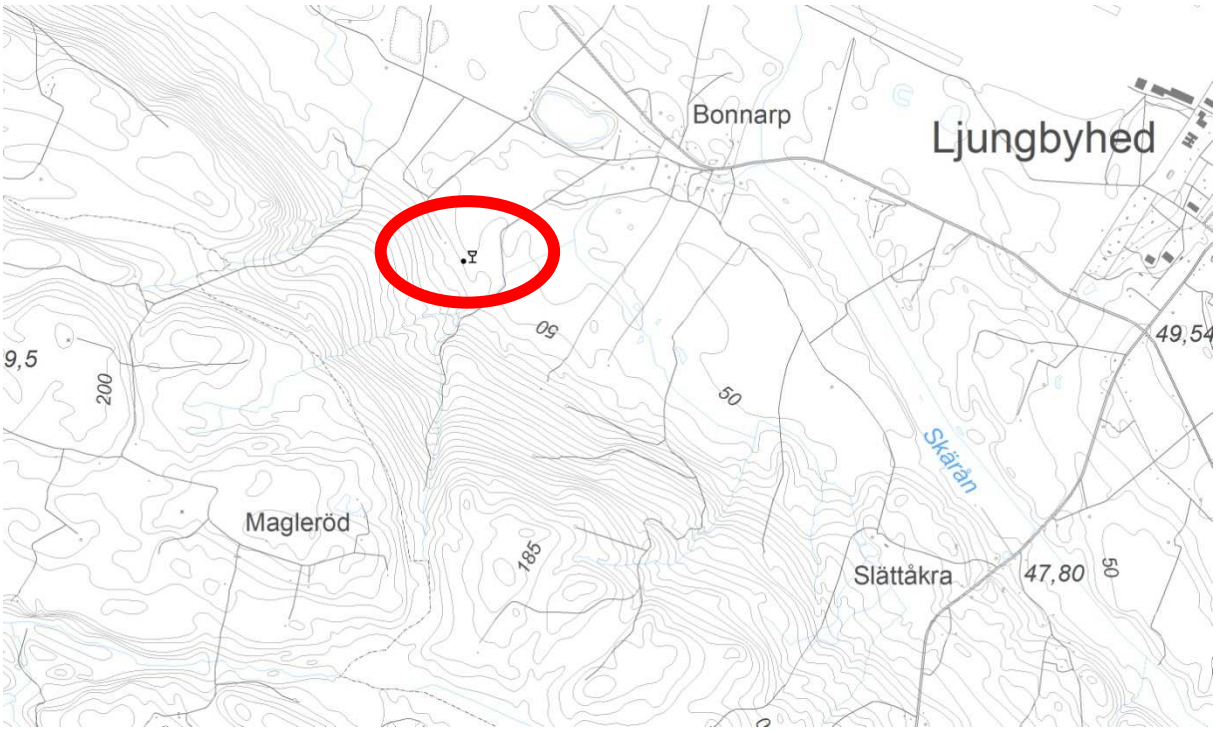

Källan vid Bonarp utgörs av en så kallad punktkälla, där grundvattnet flödar upp i en avgränsad punkt Källan inventerades av SGU i samband med grundvattenkarteringen 2004 och ligger strax utanför Ljungbyheds samhälle vid byn Bonarp och utgörs av en ”kokande” källa med ett flöde på ca 3 l/s. Vattnet är klart och smakar friskt.

5. Trappkällan

Klippans kommun. N = 6213167 E = 398544. Temperatur 8 grader. Flöde 0,5 – 3 l/s. Isälvsmaterial

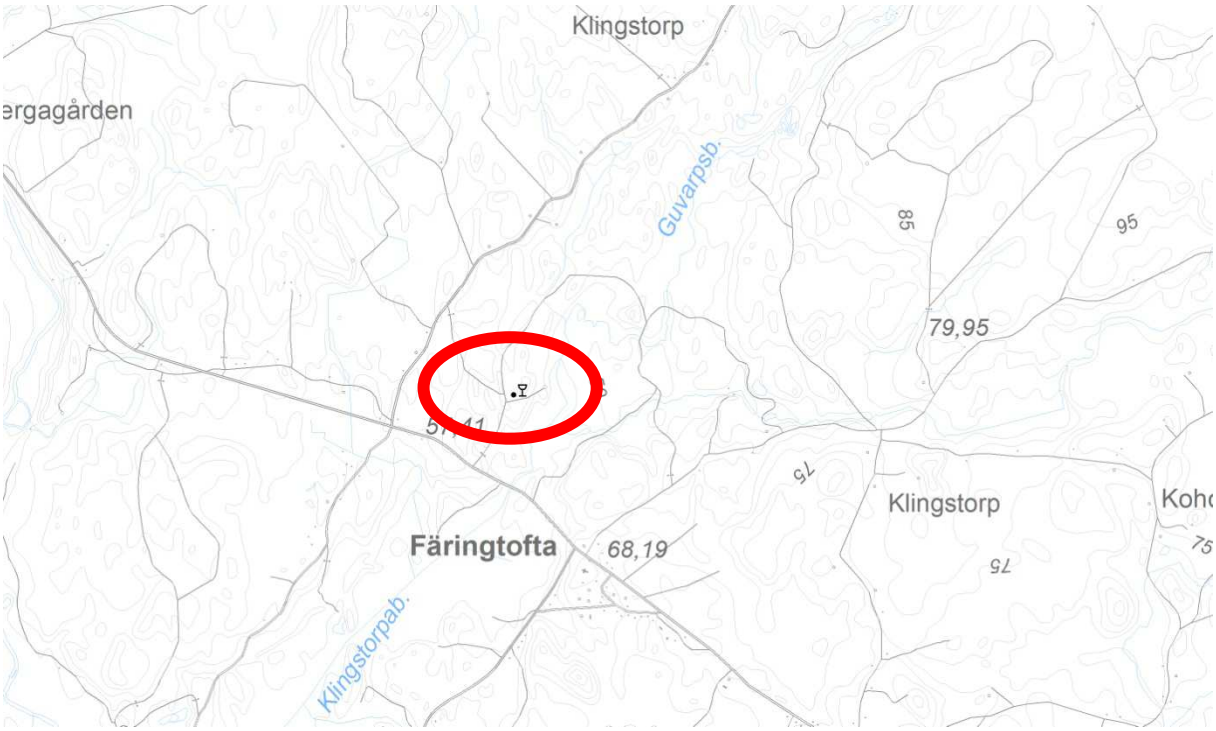

Trappkällan är belägen i ett grustag i Färingtofta och bedöms ge ca 2,5 l/s. Längs källflödet i Färingtofta har stora rostutfällningar uppkommit p.g.a. hög järnhalt i det uppträngande vattnet. Källflödet var vid inventeringstillfället 2004 ca 1 l/s vid källans startpunkt och ca 2,5 l/s där källan rinner ut i en damm ca 50 m nedströms källan.

6. Ullstorp, Skarnlöse källa.

Kristianstads kommun. N = 6212397 E = 435244 Temperatur 7 grader pH 6,95. Elektrisk ledningsförmåga 42 mS/m. Flöde 0,5 – 3 l/s. Morän

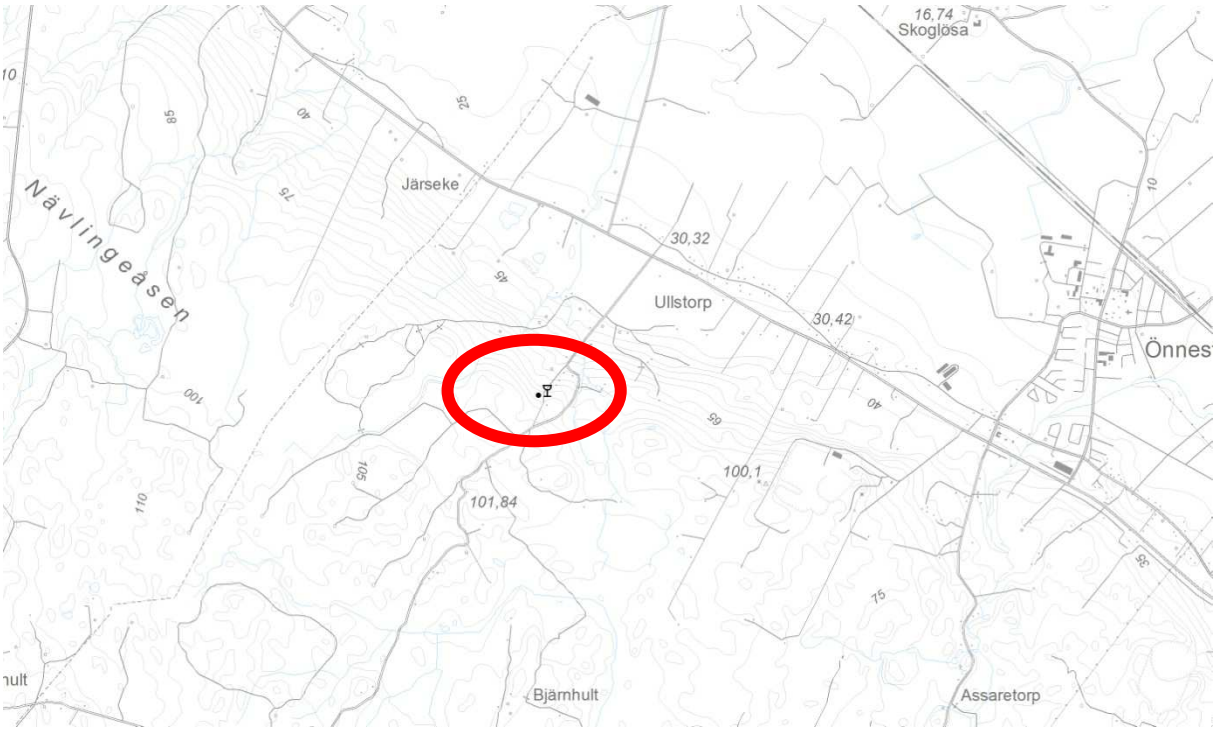

På väg 21 mellan Hässleholm och Kristianstad tar man av söderut vid Ullstorp. Efter ca 1 km in på en mindre väg ca 300m till en liten samling hus i skogsbrynet vid Ullstorpsvägen.

Källan ligger i kanten på en öppen mark, är numera cementerad och försörjer 6 familjer med vatten. Överskottet leds ca 10m ner till Skärlösa damm som är stensatt och inhägnad. Dammen uppfördes 1895 av Ullstorps byamän och användes med sitt naturliga vattenflöde till sköljning av tvätt fram till 1960-talet. Källan kallades även på slutet av 1800-talet och början av 1900-talet för Skarnlöse källa (skarn lika med djävulskap, trolltyg) och folket i trakten trodde allmänt på källvattnets läkande egenskaper.

7. Forsakar

Kristianstads kommun. N = 6187090 E = 441940 Temperatur 10,5 grader. pH 7,5 Elektrisk ledningsförmåga 33 mS/m. Flöde 0.5-3 l/s. Urberg

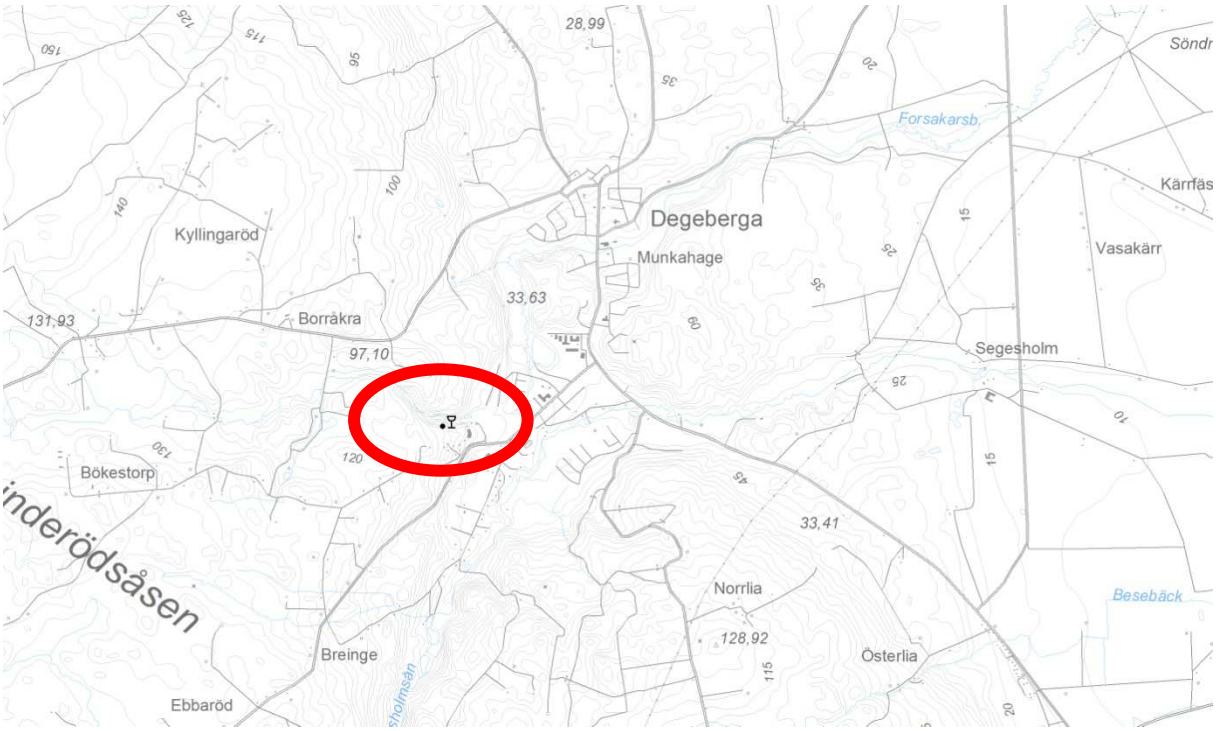

När Linné besökte Forsakar 1749 fanns det ingen väg upp till fallen. Ravinen ansågs både då och långt senare vara ett verk av jättar och hemvist både för pysslingar, näcken och skogssnuvan. När järnvägen mellan Degeberga och Kristianstad byggdes 1881 och några rallare anlade vägen genom ravinen försvann efterhand sagorna och myterna.

I anslutning till fallen har det under skilda tider byggts tre dammar, alla tillkomna för att utnyttja vattenkraften. Den översta byggdes redan 1882 och med dess hjälp drevs både kvarn, sågverk och mejeri.

I slutet av 1800-talet byggdes en dansbana där ravinen första gången utvidgar sig. Forsakar blev därmed ett mycket omtyckt nöjesställe som lockade folk från hela Skåne. Under helgerna gick extratåg med danslystna hit. Ställets popularitet bidrog till att rädda vattenfallen från utbyggnad. Vid dansbanan fanns en springbrunn. Muren till den finns fortfarande kvar, men kan vara svår att finna.

Ravinens sluttningar är klädda med bokskog, men södra sidan är inte den norra lik. På den skuggiga i sluttningen finns flera framspringande källor.

8. Jula killa

Kristianstads kommun. N = 6185955 E = 443040 Temperatur 8 grader. pH7,2. Elektrisk ledningsförmåga 18 mS/m.

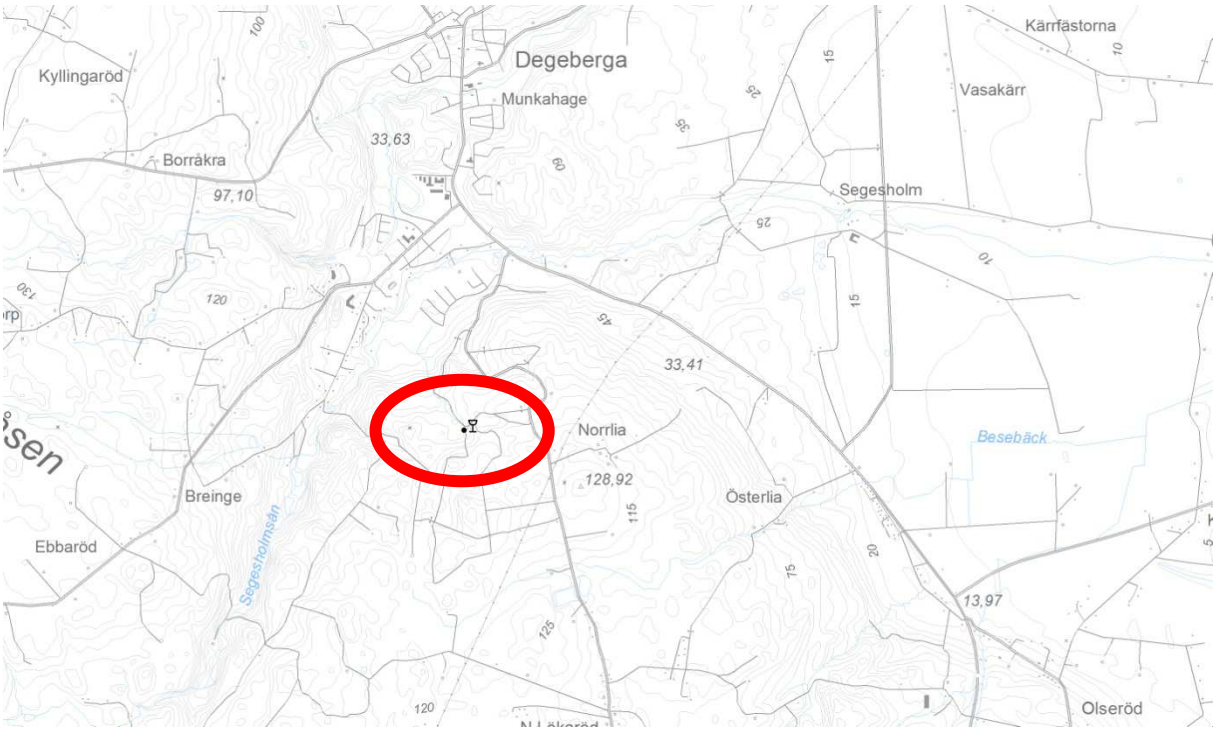

Jula killa ligger i skogssluttningen söder om Degeberga. Man tar av mot Lillehem in på Lökarödsvägen, efter någon km Killevägen, där en liten P-ficka finns. Efter en promenad på ca 600 m kommer man fram till källan i korsningen med Basvägen.

Vid Källakademins besök av Jula killa 1990 skrev en tidning: ”Källan tränger fram ur en skogsbacke, skuggad av grova bokar och granar. Dess vatten bildar en liten bäck som letar sig fram mellan stenblock. Omdömena om vattnet var samfällt goda.” Troligen kort efter besöket av Källakademin avverkades skogen enligt Bo Swenson, infödd degebergabo och känd folklivsskildrare.

Detta har eventuellt påverkat källan

9. Ravlunda

Simrishamns kommun. N = 6174033 E = 446381 Temperatur 7 grader. pH 7,0 Elektrisk ledningsförmåga 39. 10-50 l/s. Vattenförande lager under lera.

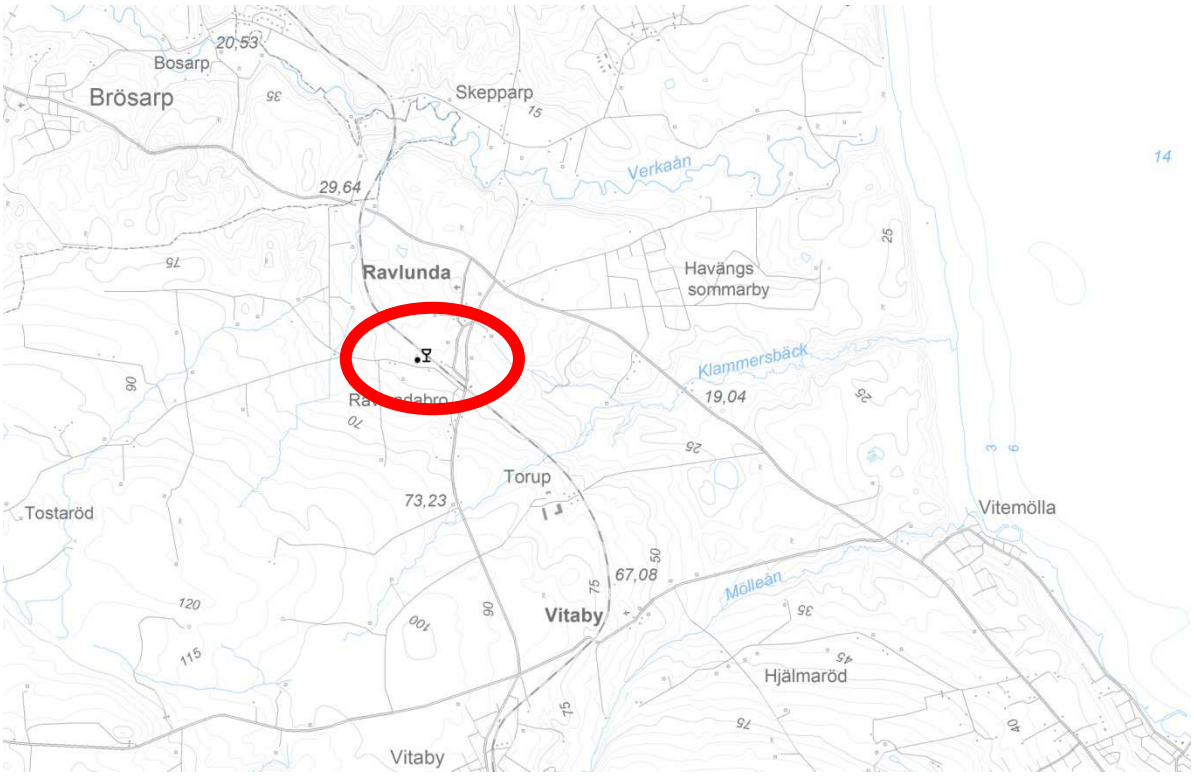

Källan är mycket naturskönt belägen i en trädgård på Tostarödsvägen 10 och hör till kategorin 10-50 l/s, alltså de mest flödande källorna i Skåne. Vatten rinner ut från en slänt på minst tre ställen och samlas i en damm. Denna damm var i vintras helt isfri och hyste en hel mängd änder, enligt Hans Turesson på gården Strömshäll som är ägare till dammen.

Källan kan vara den som Linné nämner i sin Skånska Resa den 29 maj 1749: ”Cardamine amara wäxte wid den sköna källan, som utflyter med dubbelt lopp söder om Raflunda.”

10. S:t Olofs källa

Simrishamns kommun. N = 6165478 E = 444687 Temperatur 8,7 grader. pH 6,0. Elektrisk ledningsförmåga 27 mS/m. Flöde <0,5 l/s. Morän

Källan ligger ett par 100 meter från kyrkan i St Olof och är numer att betrakta som en källbrunn eftersom källan är stensatt och fördjupad under utflödets nivå. Berggrunden i området utgörs av gnejs och jordarten i området utförs av morän med maximalt 10 meters mäktighet. Vattnet i källan är att betrakta som ett ytligt grundvatten av lokalt ursprung.

Källan är en gammal offerkälla, och den närbelägna kyrkan har sannolikt byggts intill för att konkurrera ut en äldre hednisk kultplats. Enligt sägner skulle sjukdomar, handikapp och skador kureras om man tre gånger berörde sitt sjuka ställe med ett mynt som sedan skulle kastas i källvattnet. En stor klunk av källvattnet skulle därefter intas. S:t Olofs källa är uppkallad efter Olof (Haraldsson) den helige, som var kung i Norge 1015 - 1028. Under Olofs regenttid utförde han med ställvis hårdhänta metoder kristnandet av norrmännen. Detta ledde till att blev avsatt 1028. Med svensk hjälp försökte han att återta makten i Norge, men stupade 1030 i slaget i Stiklastad. Olof är förutom Norges nationalhelgon även skyddshelgon för sjömän och bönder. Källa Carserud Geologiska sevärdheter i Skåne.

11. Jungfrukällan

Simrishamns kommun. N = 616544 E = 444499. Morän

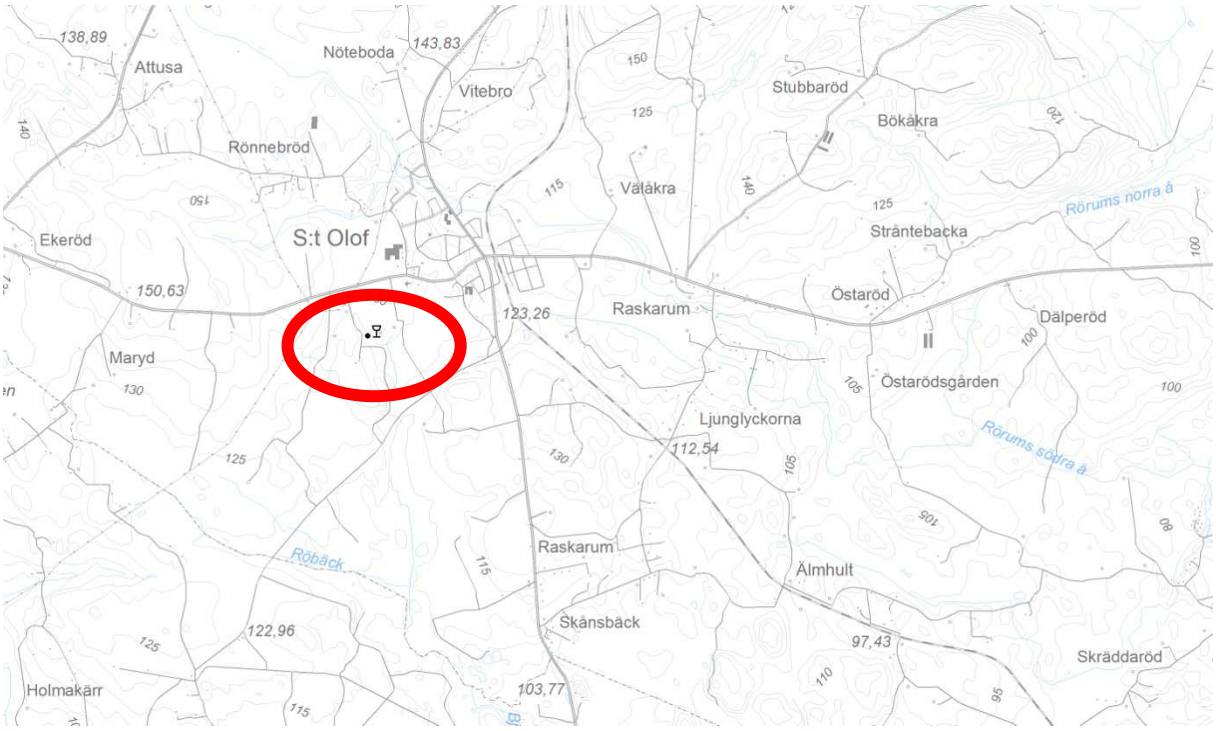

Belägen ca 300m väster om S:t Olofs källa i ett bokskogsstråk, där vatten rinner fram i sluttningen på flera ställen och samlas i en våtmark.

Sägen om Jungfrukällan enligt skylt: ”På S:t Olofs gård bodde en rik och mäktig herreman som hade en dotter. En julmorgon begav hon sig till kyrkan för att bevista gudstjänsten. Hon gick ensam för fadern var sjuk och tog som vanligt vägen över skogsbacken. Hon hade en längre tid uppvaktats av en riddare som bodde i trakten men flickan var inte trakterad av uppvaktningen. Riddaren som utforskat sin tillbeddas vanor vaktade på henne men då hon inte ville följa honom ut i världen eller låta honom få sina begärelser tillfredsställda, blev han vred och drog sitt svärd och dödade henne. I samma ögonblick sprang en frisk flödande källa upp på mordplatsen och mördaren förvandlades till en orm som tvingades ligga runt källan utan att komma därifrån. Efter många år kom en mycket from präst till socknen som kyrkoherde och när han en söndag gick förbi källan, bad ormen honom om hjälp att bli löst ur förtrollningen. Prästen förbarmade sig då över honom på grund av hans långa lidande. Med sin käpp slog han ihjäl ormen, samt föll på knä och bad Gud om förbarmande för den i ormen bundne mördarens själ. Ormen blev begravd i en skogsbacke i närheten. Mördarens själ var förlöst.

12. Benestads backar

Tomelilla kommun. N = 6153791 E = 430729 Temperatur 9 grader. pH 7,4. Elektrisk ledningsförmåga 66 mS/m. Flöde 0,5-3 l/s. Isälvsmaterial

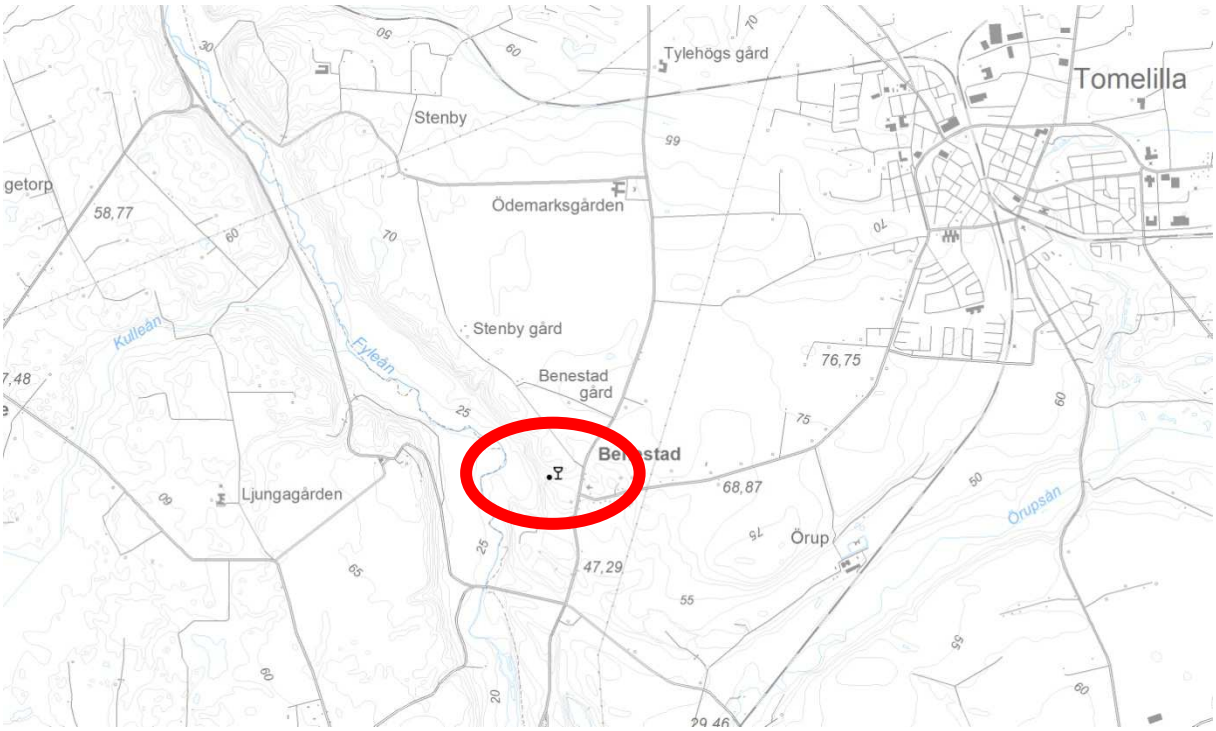

Benestads backar ligger ca 4 km sydväst om Tomelilla samhälle. De utgörs av böljande sluttningar på nordöstra dalsidan av Fyledalen. Ett flertal källor tränger upp en bit i backen. Växtligheten är mycket riklig och omväxlande med bland annat jordtistel, solvända, majviva och orkidéer. Benestads backar är troligen Skånes vackraste kalkkärr. Jordarterna i området utgörs av isälvsmaterial som vilar på morän. Detta medför att nederbörden som infiltrerar ovan i de sandiga jordarna bromsas av den mer täta och kompakta moränen och rinner på dess yta nedåt i dalgången och springer fram som källor. På vägen genom marklagren blir grundvattnet mättat med kalcium- och bikarbonatjoner. När grundvattnet rinner ut i källorna luftas delar av koldioxiden bort och vattnet blir övermättat på kalciumkarbonater. Dessa fälls ut och bildar en skorpa av vit kalcit vid källan. Man kan se att i utfällningarna inlagras bland annat löv och växtdelar. Bildningar av detta slag benämns ofta kalktuff. De inlagrade växterna kan förmultna bort, men finns då ofta kvar som avtryck i kalktuffen. Utfällningar av detta slag har pågått under lång tid vid Benestad, och bland annat har spår av växtfossil från fjällbjörk påträffats i kalktuff som antas komma från perioden efter inlandsisens senaste avsmältning i området. Kalktuffen i sig är en ganska porös bergart, men trots detta har den ändå visats vara hållbar och har använts bland annat i kryptan i Lunds domskyrka. Källa: Carserud Geologiska Sevärdheter i Skåne II.

13. Vitabäckskällorna

Sjöbo kommun. N = 6160983 E = 423449 Temperatur 7,5 grader. pH 7,55. Elektrisk ledningsförmåga 51 mS/m. Flöde 3-10 l/s. Isälvsmaterial

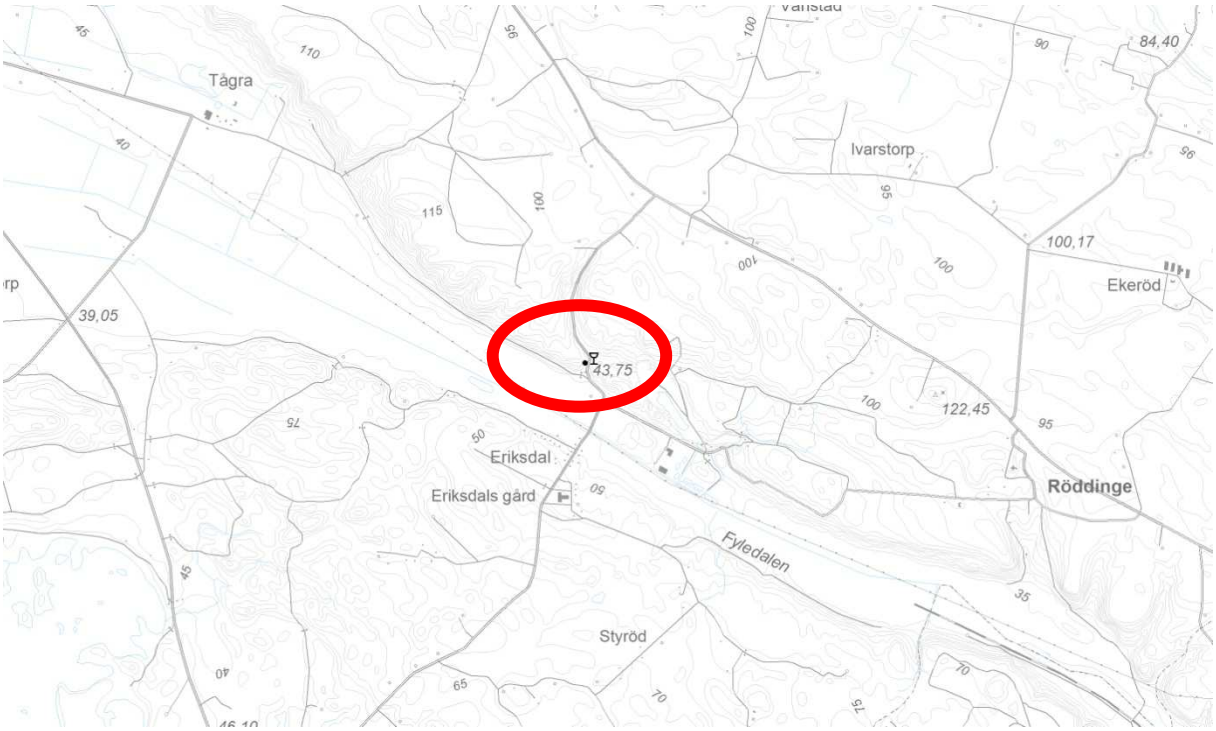

Vitabäckskällan har en äldre historia om att här samlades ett uppbåd av arga bönder 1182 för att protestera om Biskop Absalon, vilken höll hårt på att lantbrukarna skulle betala sitt tionde till kyrkan. Från Vitabäckskällan tågade bönderna till Biskop Absalons borg, vilken var belägen på en holme i Sövdesjön (ca 7 km västerut härifrån). Protesterna hjälpte dock föga, då biskopens och kungens trupper slog ned bondeupproret. Vitabäckskällan kallas ibland även för vita källan, orsaken till detta kan vara utfällningar av kalciumkarbonat. Protesterna mot biskop Absalon finns beskrivna av Saxo Grammaticus (Biskop Absalons sekreterare) där han beskriver att bönderna samlades ”apud album fontem” (vid den vita källan). Källan ger ca 5 l/s. Källa Carserud Geologiska Sevärdheter i Skåne.

14. Radiumkällan.

Hässleholms kommun. N = 6224040 E = 413718 Flöde 3 – 10 l/s. Isälvsmaterial.

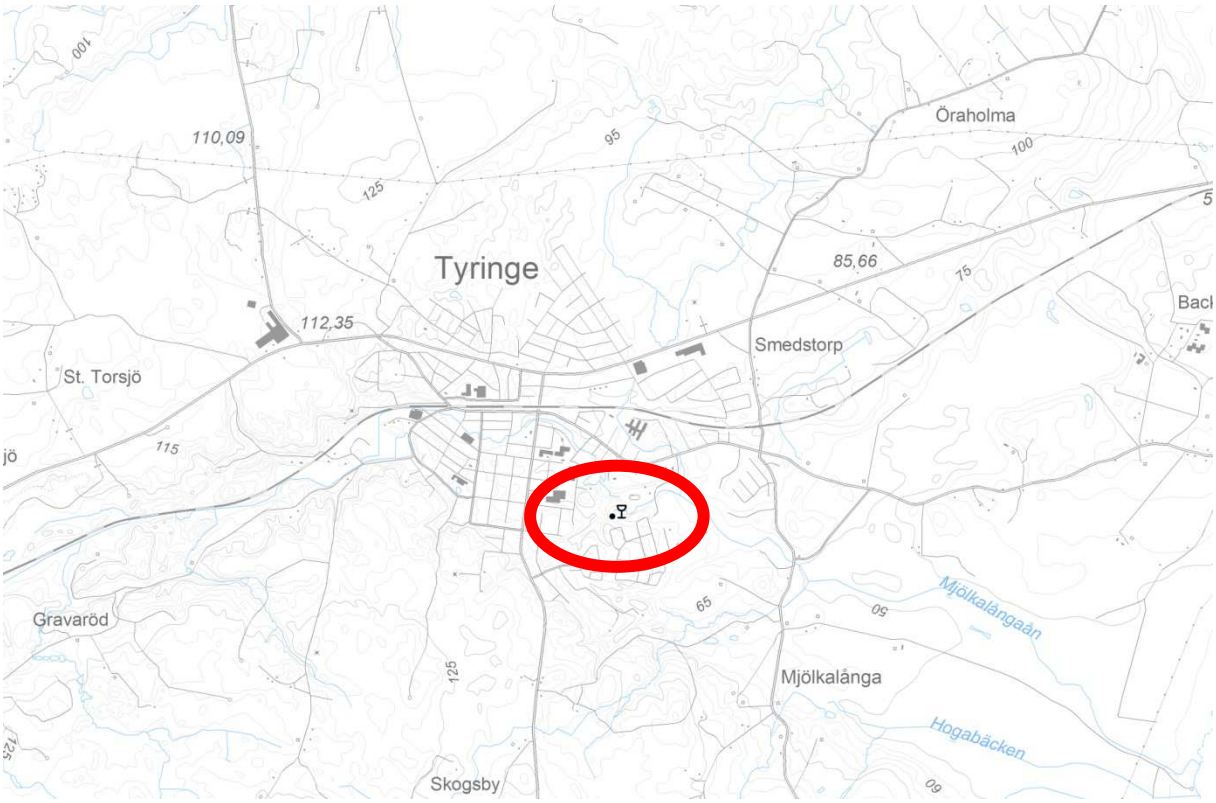

Dricka brunn är en gammal tradition i Tyringe och troligen den äldsta i Hässleholms kommun och den förste stora turistattraktionen i Hässleholms kommun. Ända sedan början av 1900 talet då Tyringe inledde sin era som kurort, har Radiumkällan varit välbesökt av såväl turister som av Tyringes befolkning. Redan på den tiden ansågs vattnet vara särskilt hälsosamt att dricka. Radiumkällan ligger i ett mycket naturskönt område som heter Paradiset.

Källan är ”omvandlad” till en rund stensatt damm med ca 10 meters diameter. Utflödet från dammen är ca 5 l/s. Grundvattnet till källan utgörs av inströmning från de omgivande höjderna i vilka jordarna utgörs av grövre moräner, ställvis överlagrade av sand. I dalgången nedan finns dessutom mäktiga avlagringar av sand- och grus, där bland annat Hässleholms kommun har en av sina större vattentäkter med mycket goda uttagsmöjligheter. Då kurortstraditionerna försvann, glömdes också brunnsdrickningen bort. 1986 återinförde dåvarande Tyringe Hantverks & Industriföreningen ”Dricka

Brunn”. Detta skedde i samband med att Hässleholms kommun anordnade Dansk-Dagar. Succén drickardag infördes, det blev sista fredagen i maj som blivit en tradition, från 2008 ändrad till avslutningen på Tyringe Dagarna på söndagen. Tyringedagarna var under 2013 mellan den 13-19 maj.

15. Kulla Gunnarstorp

Helsingborgs kommun. N = 6220968 E = 351836 Temperatur 11 grader. pH 6,0 Elektrisk ledningsförmåga 36 mS/m. Flöde <0,5 l/s. Sedimentär berggrund

Naturreservatet Kulla Gunnarstorp är beläget mellan Helsingborg och Höganäs på norra delarna av den s.k. landborgen, som höjer sig mellan 20 och 40 m över havet och är resultatet av landhöjningen efter inlandsisens avsmältning. Landborgen börjar redan i de södra delarna av Helsingborg, fortsätter upp längs kusten och svänger i norr in mot Kristinelund norr om Kulla Gunnarstorp, alltmedan kanten blir lägre och allt mindre markerad.

Strandformationen vid Kulla Gunnarstorp bildades av nötande vågor och strömmar för mellan 4000 och 7000 år sedan, då havsytan stod 6-7 m högre än nu. Sedimenten är en av urtidens bäst bevarade tidvattenmiljöer i Skandinavien. I den lodräta bergsskärningen vid stranden kan man se de växelvisa lagren av lersten och sandsten som avslöjar att platsen för 200 milj. år sen var kraftigt påverkad av tidvatten. I sandstenen vid vattenlinjen syns tydliga böljeslagsmärken.

Inom området finns källflöden på åtminstone fyra ställen, alla mer eller mindre järnhaltiga. Domstens byaförening har till området gjort en speciell guide, varifrån följande karta är hämtad. Numreringarna och kommentarerna nedan är lämnade av Lars Paulsson som medverkade vid Länsstyrelsens reservatsbildning.

1) Ett diffust flöde i kanten av gamla landsvägen som leder ner till Domsten.
2) Tidigare fanns flera flöden ner till sköljkaret vid Petter Lunds hus intill norra P-platsen, numera finns bara ett.
3) En källa finns vid övre stigen nära stora gräsmattan. Där drack man brunn i mitten på 1800-talet. På väg till denna källa passerar man utsiktsplatsen med de tre uthuggningarna i skogen som representerar Forntiden = Kronborgs slott, Nutiden = Danmark av idag och Framtiden = Kattegatt i horisonten.
4) Slutligen sipprar järnhaltigt vatten fram längs hela den ovan nämnda avsatsen vid stranden. Berggrunden är från trias-jura (rätlias) med täta skikt av sandsten, lersten och även inslag av stenkol. Är detta månne Skandinaviens ståtligaste postglaciala strandlinje?

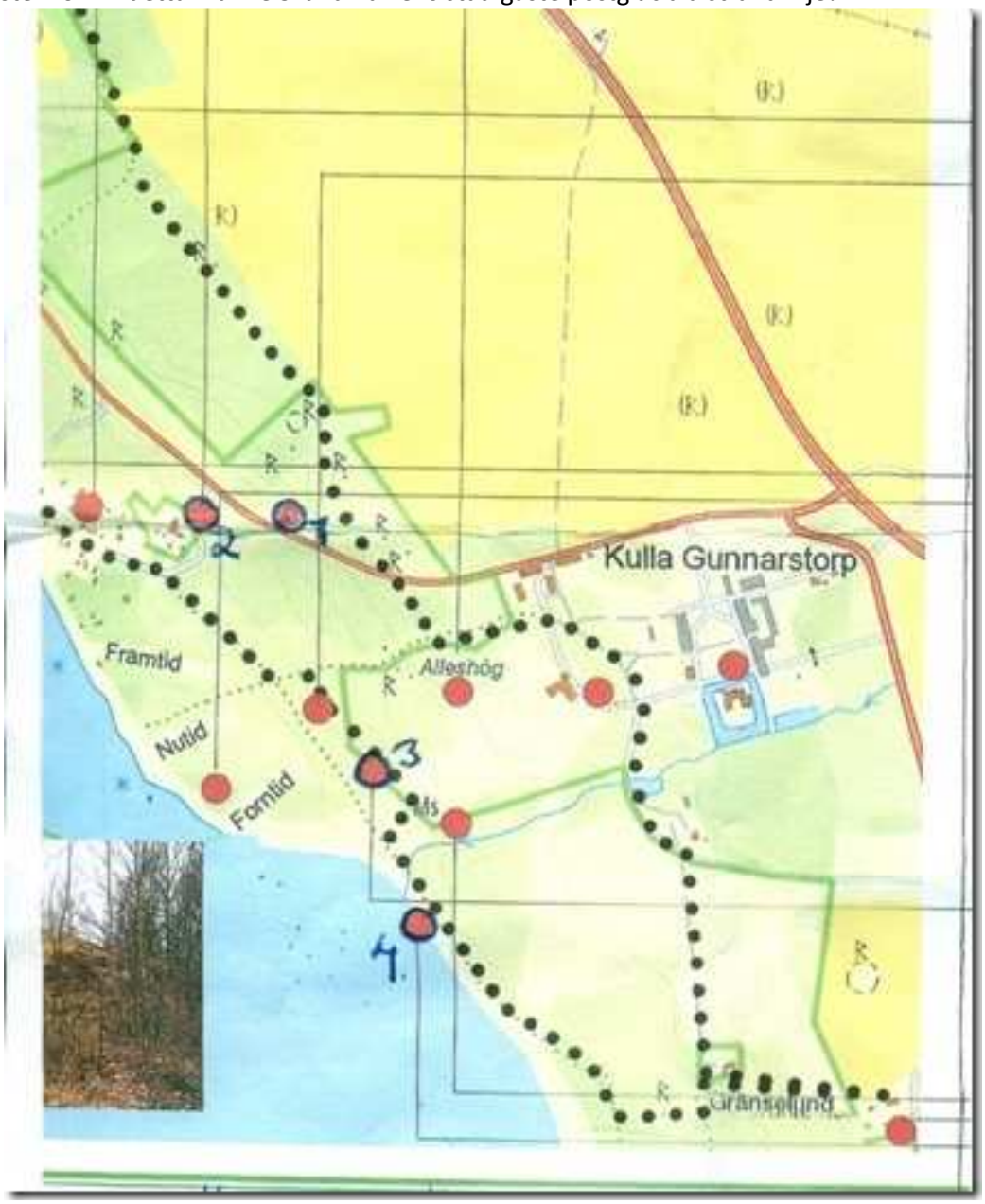

16. Margaretakällan

Helsingborgs kommun. N = 6214659 E = 355937. Sedimentär berggrund

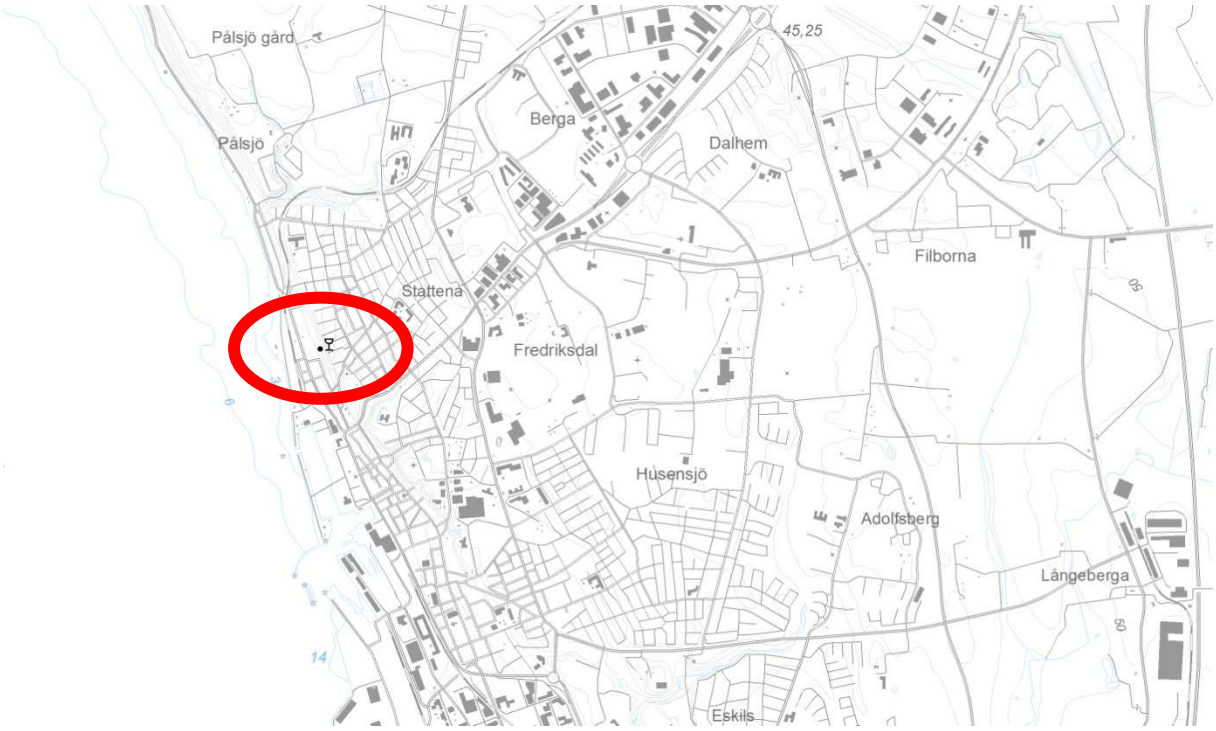

Nedanför landborgen vid Drottninggatan i norra Hälsingborg anlades en park på ett område som från första världskriget fram till 1920 varit koloniområde. I parkens östra del vid landborgens nedre kant uppfördes en anläggning till minne av kronprinsessan Margareta. Porträttmedaljongen är utförd av Carl Milles och sattes upp 1924, då kronprins Gustaf Adolf på midsommaren förrättade invigningen. Den lilla dammen vid bergbranten har av helsingborgarna alltid kallats Margaretakällan. Är det en källa?

17. Springpostkällan i Springpostgränden

Helsingborgs kommun N = 6213878 E = 356443. Sedimentär bergrund

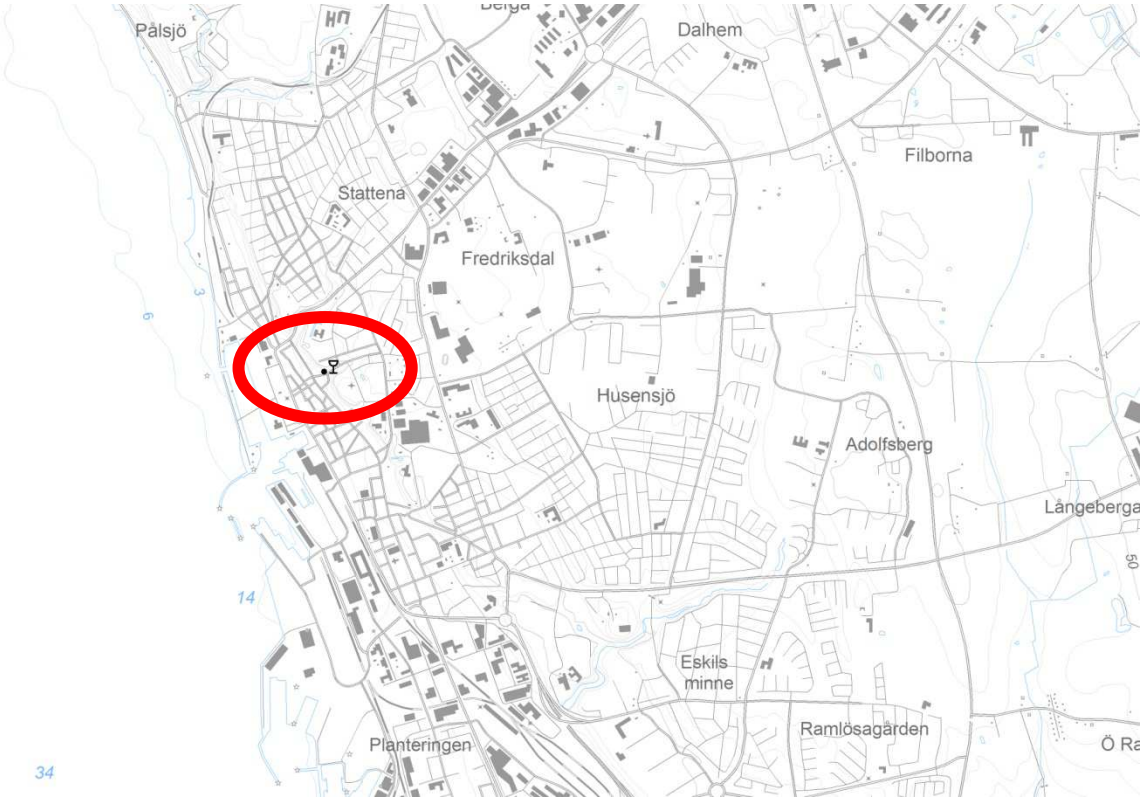

Här fanns sedan medeltiden en stor vattenkälla kallad Springkällan, som försörjde invånarna med färskt vatten.

Gösta Johannesson skriver i Helsingborg stad i 900 år och Sällsamheter i Helsingborg:

Landborgens branter var rika på källsprång och Helsingborg var vida berömt för sitt friska och välsmakande källvatten.

Som en särskild klenod betraktades Springkällan i nuvarande Springpostgränden. Vattnet från källan forsade ännu i början av 1700-talet i ett öppet dike åt SV ned mot sjön. Källan försågs senare med pumpstock och brunnskar. Redan under medeltiden löpte utmed källflödet en gata, Strömmen, som förband infartsvägen från NO, dvs nuvarande Långvinkelsgatan, med skeppsbron. En rest av denna gata är nuvarande Strömgränden.

Borgmästare Pihl lät på 1740-talet leda en del av vattnet från källan ner till en *artig fontän* vid Storgatan, mitt emot Gamlegård där han bodde. Det var denna springpump som F.W.Cöster utnyttjade när han 1766 anlade den lilla trädgården öster om Storgatan. Från stadens springkälla leddes vatten i borrade stockar fram till kronobränneriet (1777-1787), på vars tomt rådhuset sedan byggdes på 1890-talet.

Springkällan är numera inbyggd i ett solitt granitfundament. Den gav vatten fram till mitten av 1900-talet men är nu uttorkad.

Carl von Linné skriver i sin Skånska resa 1749 om den 9 juli: ”Källan i Helsingborg Norr om Staden, der landsvägen går Öster åt, är en av de präcktigaste, som med et starkt och stadigt språng springer ut genom en pumpståck, högt öfwer jorden; vattnet, som är mycket rent, klart och behagligt och kan i flera år bevaras oförändradt föres här ifrån i bouteiller til Stockholm och andra orter att drickas vid måltiderna.”

Henkeska gården uppfördes 1681 av rådman Herman Schlyter i korsvirke, men putsades åt gatsidan 1855. Det användes tidvis under 1600 och 1700-talen som rådhus. Korsvirkeshuset åt gränden byggdes om 1843. Gården har fått sitt namn efter handlaren Fredrik Henkel som ägde huset under 1800-talet senare del.

18. Sofiakällan

Helsingborgs kommun. N = 6214326 E =356461 Temperatur 14 grader. pH 8,85. Elektrisk ledningsförmåga 25 mS/m. Flöde 0,5 – 3 l/s. Sedimentär berggrund.

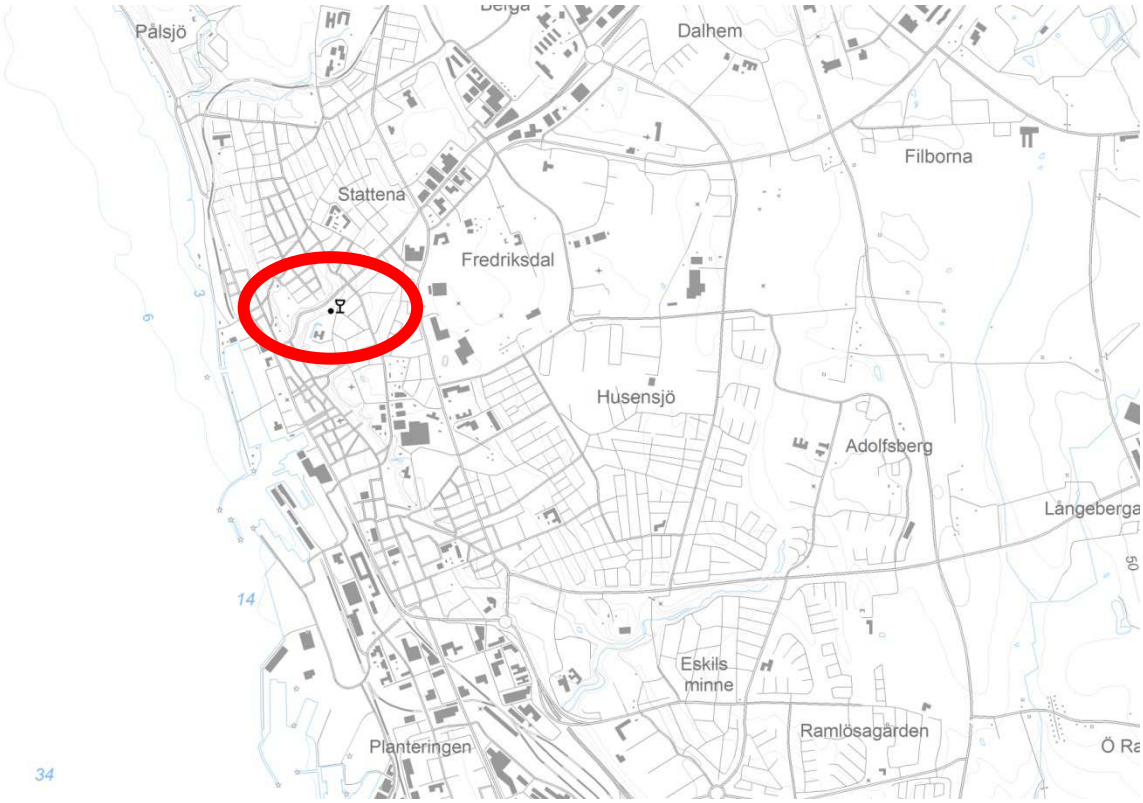

Kulten kring Sofiakällan är egentligen från 2 olika källor, dels en äldre järnkälla, liknade den gamla källan i Ramlösa, där ett järnhaltigt grundvatten tränger fram ur berggrunden. Denna källa rinner ut i en mindre fontän, men ofta har denna källa inget eller ett mycket litet flöde. Denna källa var dock upprinnelsen till källanläggningarna vid Hälsan som området också kallas. Hälsobrunnen Hälsan påbörjades 1803 av ägarna till den på platsen liggande Hjelmshultsmöllan, Mårten Möller och Catharina Jönsdotter. Här rann en källa ur berget med järnhaltigt vatten, kring vilken Helsans Brunnspark växte upp. Det järnhaltiga vattnet ansågs som mycket hälsosamt och ett flertal kungligheter besökte gärna stället, som med tiden blev en populär festplats. År 1807 besöktes hälsobrunnen av kung Gustaf IV Adolf med maka, drottning Fredrika Dorothea Wilhelmina. Drottningen, som dagligen besökte den hälsobringande källan och kände sig styrkt av det järnhaltiga vattnet, tyckte att den officiellt borde heta Helsan, så som den allmänt redan kallades och så blev det. Pål Hågens mad var annars den gamla benämningen på området.

Det framrinnande källvattnet ansågs hälsobringande, men redan på 1870- talet hade man problem då man insåg att källvattnet inte räckte till alla och att redan då inträffade att källa sinade vid torrperioder. Livmedikusen J. Hafström föreslog att man skulle försöka borra en brunn i närhet av de befintliga källorna för att kunna ha en fortsatt bra vattentillgång i området. 1890 borrade man och på 83 meters djup påträffades ett artesiskt magasin i berggrunden med en enligt uppgift en grundvat-

tentryckyta på 2 meter ovan mark. Att kalla det för en källa är kanske inte helt korrekt, en springbrunn är mer rätt.

Att brunnar blev salta var på den tiden en nyhet. Vad som hände var att man borrade igenom de jurassiska lagren med sand- och lerstenar som utgör ytbergart i Helsingborgsområdet och kom ned i den underliggande Kågerödsformationen. Kågerödsformationen är från triasperioden, och vid den tiden rådde ett ökenklimat i området. Den nederbörd som föll under trias lakade dels ut den vittrade berggrunden, och när vattnet sedan dunstade bort bildades saltskopor eller saltskikt i marken. Dessa saltsikt löses nu åter igen ut när marken blivit mättat med grundvatten, och problem med salta brunnar är vanligt i områden där Kågerödsformationen är den del av berggrunden som är nåbar med dagens borrteknik. Det vatten man får upp är kraftig salt och dåtida analyser visade att man hade ungefär samma sammansättning som det i Homburg, Wiesbaden och särskilt Elisabethquelle i Kreuznach. Enligt en analys av professor Mörner innehöll 10 000 gram av vattnet 127,69 gram natriumklorid, 3,605 gram magnesiumklorid, 8,43 gram kalciumklorid, 0,242 gram magnesiumklorid, 0,0588 gram järnkarbonat m.m., tillsammans ca 142 gram fasta ämnen. Det vattnet vara bra för reumatism, njurlidande, matsmältningsproblem och blodbrist. Om det gjorde sådan nytta i Tyskland så varför skulle det inte fungera här? Den kvarvarande anläggningen, som den kan ses i dag, är tillkommen 1890 efter ritningar av Mauritz Frohm.

Helsans Helsobrunn. Ett konstverk från tidigt skede i brunnshistorien. Kanske är det Mårten Möllers brunnsbyggnad invid den södra backen, vilket omtalas i artikeln. Klart är att det är backen upp mot blivande Öresundsparken som ses t h. Bäcken går in under huset och kommer fram vid broräcket.

224

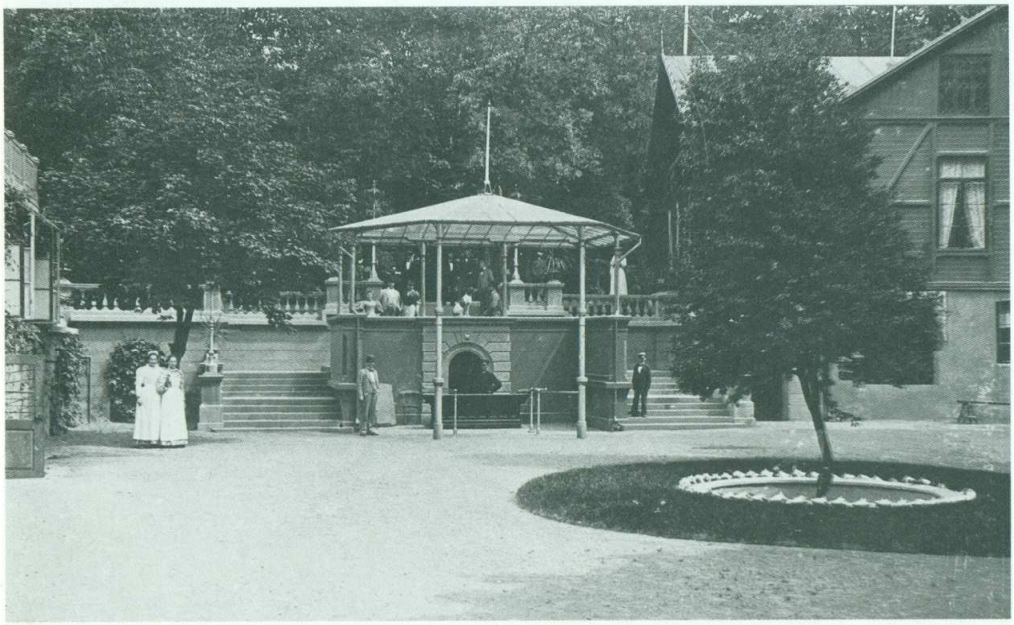

Ett idylliskt foto från den gyllene brunnsepokens tid, då ännu de till anläggningen hörande byggnaderna fanns kvar. Fotot har tagits från administrationsbyggnaden. I den vänstra kanten ses litet av matsalsbyggnaden och till höger om källan den s k varietébyggnaden. Foto före 1900.

226

Bilder från Gillet Gamla Helsingborg Handlingar XXII

19. Ramlösakällan

Helsingborgs kommun. N = 6210887 E = 359741. Flöde 0,5 – 3 l/s. Sedimentär berggrund.

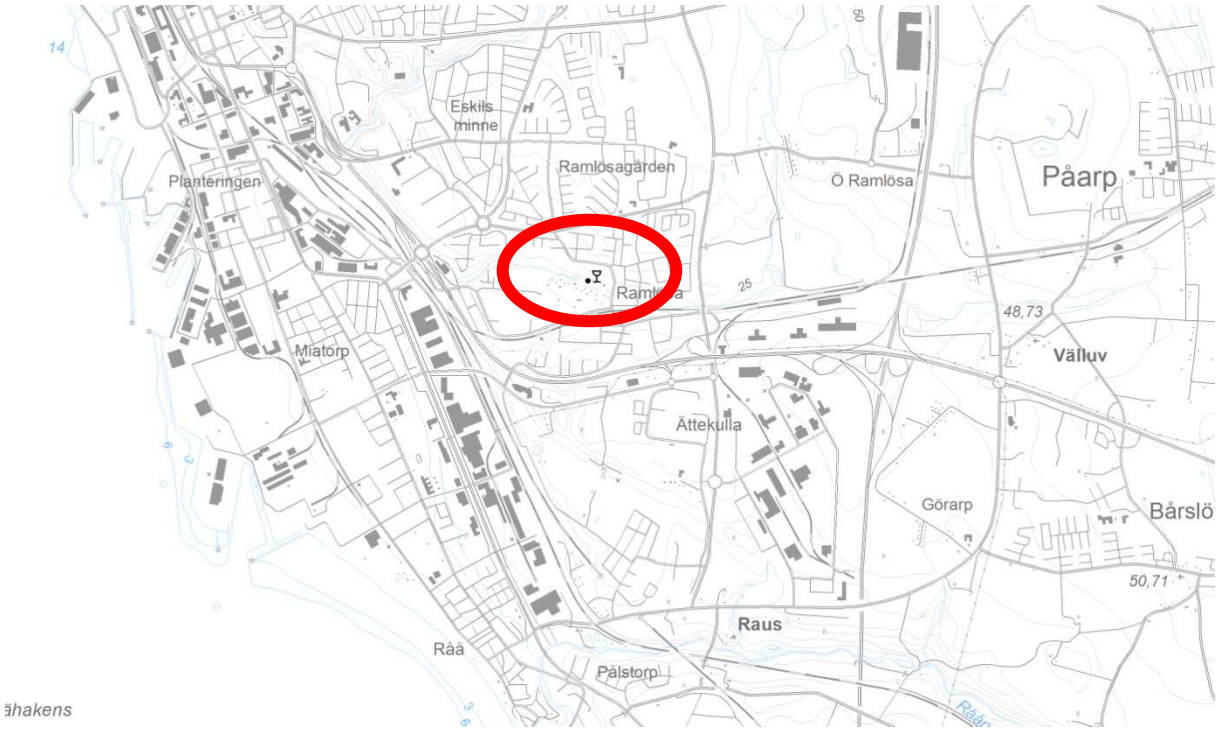

Ryktena om de järnhaltiga källorna i Ramlösa och deras botgörande effekt hade funnits under en längre tid. Under skånska krigen 1675–1679 ska Karl XI:s soldater ha kommit dit för att återhämta sig. I kanslirådet Lagerbrings levernebeskrivning över fältmarskalken greve Ascheberg anges att soldater som (1677) plågades av fältsjuka, tillfrisknat sedan de kommit att släcka sin törst vid källan vid Ramlösa by. Svenskarnas högkvarter var i slutet av kriget, 1679, beläget i Västra Ramlösa. Guvernementsläkaren och medicinprofessorn vid Lunds universitet, Johan Jacob Döbelius, uppmärksammade i början av 1700-talet brunnsvattnet i Ramlösa. Trots att han från bygdens invånare blivit varnad om rövare i den skog källan låg, undersökte han vattnet flera gånger: 1701, 1705 och 1706. Vattnet hade samma sammansättning som vattnet i flera av Sveriges surbrunnar: järn i form av kolsyrad järnoxidul. Efter detta skrev Döbelius om hur vattnets botgörande effekt motverkade flera åkommor:

> Skjörbjugg, ledernas darrande, gikt och torrverk, svindel, hufvudvärk, flusser, rinnande och röda ögon samt rödt ansigte, hjertklappning, kort och elak ande, förslemmad, bortskämd och hård mage, förstoppad lefver, gulsot och mjeltsjuka, sten såväl i njurarna som i blåsan, hysteri, stranguri, hvita flussen, och äfven nyttjas detta vatten mot hvarjehanda fel i menstrua.

> Unga personer, ännu ej utbildade, som hafva fallandesjukan, hvilken oftast härledes från en förslemmad mage eller maskar, kunna äfven vid Ramlösa Brunn söka sin hälsa. Men de som från ungdom varit döfva, haft starr, eller de som hafva lungsoten, samt äldre personer med fallandesjukan, hafva ingen restitution att vänta vid denna hälsobrunn.

Döbelius vände sig till den dåvarande guvernören i Skåne, Magnus Stenbock, som gav tillåtelse, och hjälp, att röja omkring brunnen och den 17 juni 1707, på Karl XII:s 25-årsdag, invigdes brunnen. Ett tusental människor hade samlats vid källan för att dricka dess vatten, men då Döbelius påpekade att man var tvungen att stanna vid brunnen under längre tid reducerades antalet patienter till ett 40-tal. 1708 utgav Döbelius boken *Beskrivning om Ramlösa hälso- och surbrunnens uppfinnande, dess belägenhet, natur, verkan och rätta bruk* där han berättar om patienter där vattnet haft verkan. Året efter invigningen återkom flera patienter och ryktet om brunnen spreds, särskilt bland den mer förnäma societeten, mycket tack vare Döbelius dubbla roll som framstående läkare och affärsman. Brunnen utvecklades till en klinik och sjukhus dit många sjukliga människor sökte sig för att dricka brunn. Behandlingen gick troligen ut på att man varje morgon drack 15 till 17 glas av Ramlösavattnet för att skölja rent kroppen. Till det utvecklades ett livligt nöjesliv där människor från flera olika samhällsklasser samlades för att umgås i källans omgivningar.

Carl Linneus kom till Ramlösa under sin skånska resa år 1749. Under sitt besök i Helsingborg bodde han hos borgmästaren Petter Pihl d.y. i dennes bostad Gamlegård och reste sedan därifrån vidare till Ramlösa hälsobrunn. Om hälsobrunnen antecknade Linné:

> ”Ramlösa surbrunn låg 1 kvart från Hälsingborg i söder, på ett så behageligt ställe, som naturen kunde åstadkomma. Landet norr om, som var klätt med den härligaste lövskog, avbröts perpendikulärt åt söder med en hög sandstensvägg, som var så mjuk, att hon kunde skäras och täljas, vilken genom ett hål uppå själva väggen utsläppte med ett friskt språng detta välsmakande och lättdruckna hälsovattnet
>
> Surbrunnen besöktes och dracks nu av många gäster, som kommit hit ifrån fjärran orter, och månge funno här sin hälsa av ett vatten, som är ett av de förnämsta surbrunnsvatten i riket fast icke det starkaste till järnhalten.”

I slutet av 1800-talet borrade man efter kol och lera i området kring brunnsparken, men istället stötte man på stora mängder vatten, vilket gjorde att man avbröt borrandet Samtidigt hade den dåvarande brunnsintendenten vid Ramlösa, doktor Claus, problem med pannsten i sina ångpannor. På förslag av VD:n, friherre Uggla, försökte man med att ersätta bäcksvattnet med vatten från borrhålet och till stor förtjusning försvann pannstenen. Detta gjorde att man lät analysera vattnet och resultaten visade att det var mycket rent och rikt på mineraler, i klass med det bästa tyska hälsovattnet, Apollinaris, från Bad Neuenahr Det dröjde dock till 1900-talets början innan man startade en fabrik för att buteljera vattnet. Den första fabriken byggdes 1912 och låg i anknytning till badhuset i brunnsparken. Försäljningen gick till en början trögt, men 1914 tog den fart och försäljningen ökade med 50 procent Samtidigt kom rykten om att den ursprungliga källan höll på att sina, vilket den också såg ut att göra, och man försökte från ledningens sida att tysta ner det hela. Vid närmare undersökning visade det sig dock att det var rören som hade slammat igen och man löste detta genom att installera nya rör. I samband med detta borrade man på fler ställen och fann då ännu en källa med bättre vattenkvalitet än den gamla

Vattenpaviljongen i Ramlösa

20. Lunds domkyrka.

Lunds kommun. N = 6174591 E = 386492

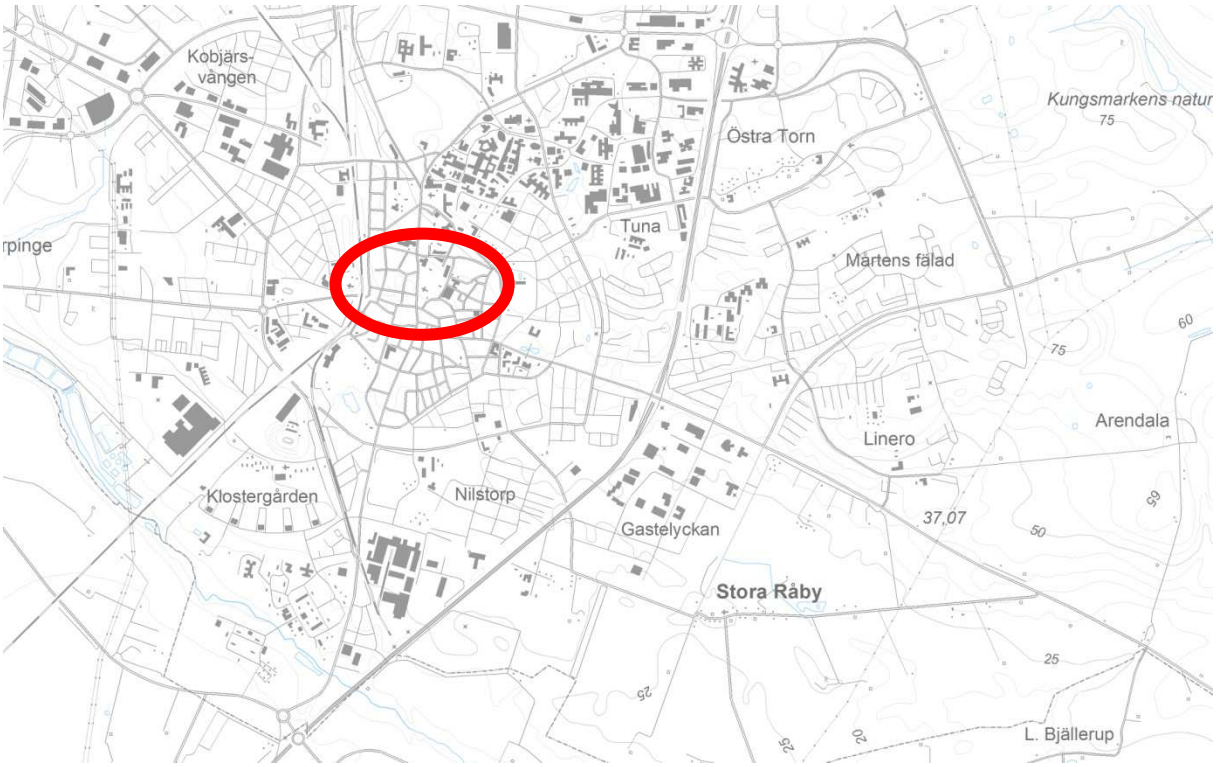

Då Lunds biskop år 1103 upphöjdes till ärkebiskop över Norden intensifierades arbetet med den kyrka som skulle bli dagens domkyrka. Stenhuggare från Rhentrakten och Italien kallades till Lund för att skapa denna mäktiga katedral under ledning av en arkitekt vid namn Donatus. Den förste ärkebiskopen Ascer invigde kryptans högaltare år 1123 och 1145 kunde hans efterträdare Eskil, ”i sitt hjärtas glädje”, inviga högaltaret. Stora delar av kyrkan förstördes vid en brand år 1234 och därefter slogs bland annat mittskeppets valv om.

I början av 1500-talet inkallades den westfaliske stenhuggaren Adam van Düren för att restaurera kyrkan. Hans verk förekommer på flera platser, bland annat i kryptan. I kryptan finns även två mytomspunna stenfigurer vid varsin kolonn. Kring dessa har sagan om Jätten Finn, kyrkans byggmästare, skapats. En troligare förklaring är att figuren föreställer bibelns Simson som fick sin kraft genom sitt långa hår. Under 1800-talet renoverades Domkyrkan grundligt, först av CG Brunius och därefter av Helgo Zettervall. Den senaste renoveringen, 1954-1963, leddes av Eiler Græbe.

Bland inventarierna är två bronsstoder från 1200-talets mitt de äldsta. En stor sjuarmad ljusstake från slutet av 1400-talet finns i södra transeptet. I högkoret finns de förnämliga korstolarna, vilka används vid gudstjänster än idag, i ek från mitten av 1300-talet och altartavlan från 1398. Korstolarna används än i dag. Kristi återkomst är temat för absidens mosaik, utförd på 1920-talet av Joakim Skovgaard.

Till de populäraste sevärdheterna hör Domkyrkans astronomiska ur, Horologium Mirabile Lundense, från ca 1424. När uret spelar In dulci jubilo träder de tre vise männen fram och hyllar Jesusbarnet i Marias famn.

Trots att byggnaden har förändrats genom åren har syftet med Domkyrkan varit densamma sedan 1145; att vara en plats för människors möten med och längtan Gud.

Domkyrkans äldsta del

Ordet krypta betyder det fördolda rummet. Halvt under jord, halvt ovan, ligger Domkyrkans krypta, i stort sett intakt sedan 1123 (se även sidan 47). Det finns få, om något, rum i Sverige som är äldre än detta.

Lunds domkyrkas krypta är vida berömd för sin arkitektur skapad av Domkyrkans förste arkitekt Donatus. En skog av artistiskt formade pelare och kolonner lyfter de 41 korsvalven. Pelarna har olika dekorer och vissa upplevs nästan som vridna eller som att stenen har ”runnit” nedför pelaren som i rännilar. När ljuset faller in på pelarna kan kryptans tak nästa upplevas som svävande på grund av pelarna form. Pelarnas form syftar troligen tillbaka till templet i Jerusalem som skulle ha haft liknande pelare. Domkyrkans äldsta altare, huvudaltaret i kryptan, invigdes av Lunds förste ärkebiskop Ascer den 30 juni 1123. Altaret är helgat åt Johannes döparen och alla profeter och patriarker.

Till Lunds siste ärkebiskop, Birger Gunnarsen, högg Adam van Düren en monumental sarkofag år 1512. Den finns placerad på den plats där kryptan altare tidigare var placerat, Birger lät flytta altaret österut till dess nuvarande placering och placerade sin egen sarkofag på den forna altarplatsen. I kryptans norra del går en grävd vattenkälla i dagen. Kring källan har Adam van Düren år 1513-1514 skapat ett brunnskar med satiriska motiv och texter på plattyska, bland annat en bild på en kvinna som biktar sig för en munk och texten: ”mången ger en annan ett gott råd, fastän han själv inte följer detsamma”.

Jätten Finn vakar över kryptan

Så gott som alla skolbarn i Skåne känner till sagan om Jätten Finn som byggde Lunds domkyrka. Men i verkligheten föreställer jätten förmodligen bibelns Simson. Vem Jätten Finns fru egentligen föreställer vet man inte säkert.

I besvikelse över utebliven betalning för kyrkbygget ska Jätten Finn enligt sagan ha velat rasera sin skapelse, i stället förminskades och förstenades han vid kolonnen där han än i dag står. Så sluter sagan om Jätten Finn, en berättelse som så gott som samtliga skolbarn i Skåne känner till.

Den norra kolonnen (som enligt sagan föreställer Jätten Finn) är förmodligen en bild av bibelns Simson som river filistéernas tempel. Bibelberättelsen har paralleller till Jesu förutsägelse om att han ska riva templet i Jerusalem och bygga upp det igen på tre dagar, vilket i sin tur syftar på Jesu egen uppståndelse på den tredje dagen.

Den södra kolonnen (som enligt sagan föreställer Finns hustrun Gerda och barn) är betydligt mer svårtydd, det finns ingen teori som har accepterats av alla kännare. Om man tittar närmare på figuren ser man att den inte föreställer en kvinna utan en man med ett styrkebälte runt midjan, även barnet i mannens famn har ett styrkebälte. Vidare är mannen bunden fast vid pelaren med ett rep och i hans händer håller han en kavel för att nå runt pelaren. Skulpturen kanske föreställer en byggnadsarbetare som reser en pelare med det lilla barnets oskyldiga tro, eller en liten ängels, hjälp. En annan teori hävdar att de föreställer Simson och Delila.

Om teorin med Simson och byggnadsarbetaren skulle stämma blir den kombinerade symboliken tydlig; den norra skulpturen som en bild av Kristus som upprättar kyrkan på jorden och den södra en bild av hur kyrkan rent praktiskt byggs.

Hälsingborg (Helsingborg) källornas stad av Anders Eriksson

Linnés besök den 9 juli 1749 ”Källan i Helsingborg Norr om Staden, der landsvägen går Öster åt, är en av de präcktigaste, som med et starkt och stadigt språng springer up genom en pumpståck, högt öfwer jorden; vattnet, som är mycket rent, klart och behagligt och kan i flera år bevaras oförändradt föres här ifrån i bouteiller til Stockholm och andra orter att drickas vid måltiderna.- Ifrån denna källa har ock Hr. Borgmästaren Pihl låtit leda wattnet til en artig fontain jämte gatan mitt för sitt fönster. Det kunde och ledas genom underjordiska canaler til torget, at där springa til en fontain. Detta hälsosamma vatten ger åt staden icke någon ringa förmån, som ej allenast härigenom få en hälsosam dryck, utan ock et godt menstruum til maten, ty af vatnet dependerar vår hälsa til största delen; utom dess är det ej ringa förmån för en stad vid åkommande vådeld af hafva vatten.”

Enligt boken Helsingborg stad i 900 år**. ”**Talrika källsprång rann upp i landborgsbranten, så att stadsborna aldrig led brist på vatten. En kraftig källåder sprang fram i nuvarande Springpostgränden och vattnet flöt i öppet dike genom bebyggelsen ner till sjön. Gatunamnet Strömgränden erinrar ännu om detta vattenflöde i staden. Denna *stadens springkälla* betraktades långt fram i tiden som en av Helsingborgs viktigaste tillgångar”. På sid 89, i anförd bok, finns ett foto av Springpostgränden. ”De flesta fastigheterna hade egna brunnar. Landborgens branter var rika på källsprång och Helsingborg var vida berömt för sitt friska och välsmakande källvatten. Som en särskild klenod betraktades springkällan i nuvarande Springpostgränden. Vattnet från den rann ännu i början av 1700-talet i ett öppet dike ner mot sjön, men den försågs sedan med pumpstock och brunnskar”.

I beskrivning till geologiska kartbladet Helsingborg 1881 skriver Erdmann ”Ur sandstenslagren i platåafsatsen vid Slottsgatan i Helsingborg (gränsen mellan en hård, rostgul sandsten med jernoxidrika småskikt, samt öfverliggande, hvit lös) rinner ymnigt vatten, som samlar sig i en murad reservoiar. Lagren är horisontella eller svagt lutande mot söder”…. ”Ur tvenne borrhål i Helsingborg (vid Kullagatan och Fisktorget) framspringer en stråle av saltvatten från de vid ungefär 300 fots (89,1 m) djup träffade lagren av röd lera m.m. (trias). Båda borrhålen hade vid föga stort djup under ytan dessförinnan lemnat vanligt sött vatten. Det springvatten som uppkastas vid Stora torget, Södra och Norra Storgatan samt å planteringen öster om järnvägsstationen (s.k. Bollbrolyckan), har icke naturligt artesiskt ursprung, utan står genom rörledningar i förbindelse med på höjdplatån ofvanför staden belägna vattenbehållare, i vilka dels källvatten, dels ytvatten samlar sig. I en reservoar vid Springpostgränden, nära 40 fot (11,3 m) öfver hafsytan, samlas vatten genom rörledningar från ofvanför belägna mindre källor och brunnar”. Resultat av brunnsborrningar i Helsingborg redovisas av Erdmann vilka erhållits från Stadsingeniören R. Söderquist. m.fl. Även källorna med järnhaltigt vatten vid Hälsan och och Ramlösa redovisas. Om Hälsan anförs ”Vid förstnämnda ställe, beläget i en af höga, branta väggar begränsad dal vid norra änden af Helsingborg, framkommer vattnet ur den stenkolsförande formationens lager vid foten af den östra dalväggen. Temperaturen + 8 ^{o}C enligt bestämning d. 24/5 69. Brunnsinrättning anlades der först 1805 af Dr And. Malmström, men källan var som sådan bekant redan på 1600-talet, och kallades då S.t Jörgens (S:t Görans) källa.” Äldre uppgifter om ”S:t Jörgens kilde udi Blåcken norden byen” att den låg utmed stranden utom staden

diskuteras av Erdmann. Om Ramlösa anges ”Ramlösa hälsokälla framrinner ur samma formations lager nära foten af norra sidosluttningen till den smala, skarpt markerade bäckdäld, som sträcker sig i ost-västlig riktning mellan Ramlösa och Ramlösa brunns jernvägsstationer. Den var bekant redan på 1670-talet. Temp. = + 8 ^{o}C. enligt bestämning d. 5/6 69. Lagren, lös sandsten med underliggande grå skifferlera, äro vid källan blottade med en mäktighet af resp. 12 á 15 och 4 fot (3,6 á 4,5 och 1,2 m). De synes ega en svag lutning af 5-7° åt sydost eller öster.

Grundvattenförhållandena på kartbladet Helsingborg beskrivs i Aa 74 på sid 138 t.o.m. sid 143 med många detaljuppgifter och hänvisningar. Vid beskrivning av kalktuffavlagringar på sid. 135 anges ”I sluttningen mellan Nytorp och Örenäs i Glumslöfs socken, har en liten afsättning af kalktuff, jemte myrmalm, iakttagits nedanför en der upprinnande källa med jernhaltigt vatten”.

Troedsson, T. Gustaf. Har i ”Undersökning av möjligheten att erhålla grundvatten från Hälsingborgs-traktens berggrund”. Schmidts Boktryckeri 1934. gjort en genomgång av utförda borrningar efter vatten och efter kol och med egna kompletterande fältundersökningar i form av schaktningar i slänter studerat Helsingborgsområdets berggrund. Konstaterade mäktigheter av olika bergarter redovisas. Profiler över berglagren och en berggrundskarta finns bilagda. Även konstaterade kapaciteter hos brunnar i området och vilka vattenuttag som gjorts från gruvorna i området redovisas. Troedsson inleder med en allmän översikt vilken här återges. ”Hälsingborg med sina egenartade topografiska förhållanden, den stora landborgen- Nordens kanske ståtligaste postglaciala strandmärke- med tillstötande dalar, är rikt på naturliga källor, vilkas vatten ofta varit högt skattat på grund av särskilda egenskaper, såsom S:t Jörgens källa, bekant redan under medeltiden, och Ramlösa gamla järnkälla. Andra med järnhaltigt vatten finnas vid Gravarna, i Pålsjödalen och på andra ställen. Men även järnfritt vatten förekommer. Alla dessa källor framspringa ur den av sandsten och skiffer bestående kolförande berggrunden. Vid borrningar efter stenkol på 1870-talet erhölls flerstädes rikligt med vatten, ofta av utmärkt beskaffenhet. Sådant strömmar ännu idag (1934) fram ur borrhål, som äro omkring 200 m djupa, t.ex. emellan Ramlösa och Raus stationer. Det kunde ju ligga nära till hands att försöka få vatten för staden på detta sätt. Vid denna tid neddrevos också borrningar efter vatten i dåvarande nedre staden, emellan järnvägsstationen och Fisktorget /S:t Jörgens Plats). Dessa försök misslyckades dock på grund av en alldeles ovanlig otur. Visserligen erhölls vatten, men detta var dåligt och av vidrig smak (borrhål vid N. Strandgatan, 111 m djupt), beroende på att vattnet härstammade från de saltförande, röda och brokiga lager, de s, k. kågerödsbildningarna som överallt underlagra Skånes kolförande formation. Kågerödsbildningarna träffas i stadens omgivningar på ett par hundra meters djup, men just under stadens centrala delar äro de högt uppdrivna, på sina ställen till bara några 10-tal m. under havsytan. Sedermera ha djupborrningar efter vatten utförts av major Sperlings, men de synes ej ha utförts med någon planmässighet….. Våra lösa jordlager ha tillkommit under och efter istiden och bestå huvudsakligen av söndersmulad berggrund, ett verk av den stora inlandsisen. Smältvatten från inlandsisen verkställde en renspolning och sortering av detta krosstensmaterial (morän), varigenom bl. a. avlagringar av stritt grus uppkommo. Ur sådant erhålles nu på många håll rikligt med grundvatten; så får Hälsingborg grundvatten från Ringstorpsgruset, och i liknande grus vid Örby erhålles konstgjort grundvatten. ….Det har talats om att Hälsingborg skulle öka sina vattentillgångar ytterligare genom exploatering av ett tredje grusområde, nämligen vid Fleninge”. Troedsson pekar ut sex områden som intressanta för borrning efter vatten i berg till Hälsingborg.

Äldre vattenledningar i Skåne av Anders Eriksson

I Skåne finns några av Sveriges äldsta kända vattenledningar. I bokverket Värme, Ventilation och Sanitet från 1941, skriver Victor Jansa i kapitlet Vattentäkter och yttre vattenledningar. ”För att det infiltrerade vattnet skall bli sterilt och antaga grundvattenkaraktär måste det vanligen tillryggalägga minst 200 m genom grunden och uppehålla sig däruti 2 till 6 månader. Den första anläggningen av detta slag utfördes på förslag av Richert för Göteborgs vattenverk vid Alelyckan. Sedemera ha liknande anläggningar utförts bl. a. i Hälsingborg, Örebro, Sala, Falun och. Luleå.”

I kapitlet Historisk återblick på sanitetsteknikens utveckling av Sture Furhoff i samma bokverk finns följade uppgifter om Lund.

Birger, som var ärkebiskop i Lund 1497 – 1519, lät anlägga en vattenledning med utgångspunkt från en brunn i domkyrkans krypta. Märkligt är här att ledningarna från början icke voro av trä. Anordningarna beskrivs med ledning av donationsbrevet: ”Från brunnen i norra sidokvadraten leddes två rännor mitt igenom träbyggnadens sidogångar till en öppning på södra gavelmuren. Från högaltaret i rundeln drogos två rännor mitt igenom korets sidogångar till den östra av de två förstberörda. Alla dessa rännor, som betäcktes med breda hällar, bestodo av huggen sandsten. Utanför öppningen på södra gavelmuren vidtog en ränna, vilken ledde till en rund kringmurad brunn vid gamla skolstättan nära kyrkoristen och till en annan brunn därnedom. Sedan fortgick samma ränna, som både till botten, sidor och betäckning bestod av god gråsten, nedåt torggatan till andra brunnar. Lunds borgare och Lunds stad, såsom det heter, till evig hjälp och nytta.” Troligen utvidgades denna vattenledning, skriver Furhoff, varvid borrade stockar användes. Det angivna donationsbrevet, kanske avfattat på latin, kan vara av värde att försöka få en kopia av för en eventuell kontrollerande översättning. Det verkar vara någan annan än Furhoff som gjort beskrivningen eftersom Furhoff sätter beskrivningen inom citationatecken i sin text.

Furhoff inleder med ”Det dominerande materialet i de äldre rörledningstecknisaka anordningarna i Sverige är av trä. Brunnar av urholkade trästockar ha påträffats flerstädes. I Lund, som tycks vara bäst utforskat i dessa avseenden, har man funnit ej mindre än tolv dylika, varav den äldsta anses härstamma från 1000-1100-talet. Typen levde kvar länge, särskilt norrut. I Uppsala och Linköping (fig 15) har man funnit stockar som stamma från 1600-1700-talen. Senare övergick man i stor utsträckning till timrade brunnar. Denna typ torde ha utförts under många hundra år tills långt in på nya tiden och torde i vissa fall ha varit i bruk in på 1800-talet. De kunde ha ansenliga dimensioner, en diameter av ända upp till 2 m och ett djup av 5-6 m. Nästa stadium i brunnsbyggnadstekniken är murade brunnar.”

Olofskulten i Hallaröd av Anders Ödman

I Skåne finns Olofskyrkor i Hallaröd, Jonstorp, Visseltofta, Helsingborg, Lund, Skanör, Östra Karup, Billeberga, Onslunda, Löderup, Östra Karaby och i den glömda byn Lunkinde som bytt namn just till Sankt Olof vilket är den mest kända. Fler kan ha funnits och någon av de nämnda kan möjligen plockas bort.

I anslutning till en del av dessa kyrkor finns källor och det heter i folkmun att källorna sprungit fram eftersom Olof varit just på platsen efter det att han förlorade slaget vid Helgeån 1026 och tvingades gå hem till Norge. I Sankt Olof hävdades till och med att Olof halshuggits vid den lokala källan. Otaliga fler källor i markerna kallas Olofskällor. I många fall omtalas Olofskyrkorna som pilgrimskyrkor, men de säkert belagda och stora pilgrimsplatserna är bara Hallaröd och Sankt Olof, vilket redan Martin Weibull konstaterat. I Visseltofta kyrka finns en träskulptur av S:t Olof med handen halvsluten om yxans skaft. Såväl yxskaft som huvud saknas dock. Kan en rit med ”yxstrykning” lik den i Sankt Olovs kyrka skett också i Visseltofta? I Östra Karaby omtalas en eventuell och mycket fördärvad Olofsskulptur i 1600-talets prästrelationer samtidigt som man berättar om den tidigare kulten vid kyrkan. Kyrkosigillet innehåller dessutom en yxa och allt indikerar en plats för Olofskulten. Vår kunskap begränsas av bristen på källor.

Olof var det första nordiska helgonet och blev snabbt mycket populär. Adam av Bremen skrev en Danmarksskildring omkring 1070 och han nämner att redan då fanns det 300 kyrkor i Skåne. Han skriver också att mängder av människor pilgrimsvandrar till Nidaros. På bara 40 år har kulten blivit omfattande.

I Hallaröds socken, i Onsjö härad, finns inga namn som tyder på en kolonisation tidigare än under vikingatid/tidig medeltid. Detta var troligen en kunglig allmänningsskog. Första omnämnandet är 1201 i ärkebiskop Abasalons testamente då han testamenterade Esperöd i Hallaröds socken med Rönnemölla och tillhörande ospecificerade markinnehav till Kaniksamfundet vid Lunds Domkyrka. Domänen träder åter fram i den kallade Palteboken, som är en förteckning av stiftets jordinnehav i början av 1500-talet. Här finns Hallaröds Län, som troligen motsvarar det 1201 testamenterade godset. I beskrivningen av länet ingår bland annat byarna Vittseröd och Våtseröd.

Det kan dock sägas att den första gång som Hallaröd dyker upp i historien är då sandstenen från Våttseröd/Vittseröd hittas, använd i Lund som byggnadssten i lämningarna av Sven Estridsens kyrka från 1040-talet. Dess lämningar finns kvar under golvet i Domkyrkan. Efter detta första uppträdande kom stenen från dessa stenbrott att användas under flera hundra år för skånska kyrkobyggen. Det största projektet var Domkyrkan som byggdes 1080–1145. Under dessa drygt 60 år har cirka fem ton sandsten per dag levererats från stenbrotten till Domkyrkans byggnadshytta. Cirka 50 vagnar var

ständigt undervägs. Oxarna kunde bara gå halvvägs på en dag. Samtidigt byggdes Kungsgårdskyrkan i Vä och när dessa två byggen var klara kördes sten i stället till många av de 300 stenkyrkor som kom att ersätta alla Skånes träkyrkor. Omkring tiden för Absalons testamente avmattades intensiteten i byggenskapen. Kanske var det därför som han överlämnade sin familjs gamla ägor till Domkyrkan.

I Prästrelationerna 1667 berättar sockenmän i Östra Karaby, i Onsjö härads andra kant, att de tycker det är synd att marknaden och kulten försvunnit. Dit hade folk kommit till den hedniska kulten i ”Lunden”. Även Östra Karaby redovisas som ett kyrkligt län på 1500-talet vilket indikerar en donation från kung eller storbönder till kyrkan. Absalons familj kanske?

I Östra Karlaby finner man *Karlaby Lund* med en källa som kallas *Nicolai källan*, namngiven efter ett av de tidiga och populära helgonen, som rinner ner mot *Lundskällomaden*. I kyrkan fanns en träskulptur som 1667 sägs föreställa S:t Olov, S:t Mikael eller S:t Jörgen. I kyrkosigillet hittar man dock en yxa. I Lunden står den manshöga *Högasten* och i *Likstenatäppet* finns en stenkrets med 14 stenar. Kyrkan verkar ha haft en storhetstid med tingsplats och indikationer på att det var en häradskyrka, men marknaden och kulten verkar ha flyttats från det forna häradscentrat till Hallaröd. Varför?

I samband med ”domkyrkoentreprenaden” är det möjligt att entreprenören har skapat sitt ”huvudkontor” i Esperöd, på ett lagom avstånd till stenbrottsområdet. I detta obrutna skogsområde kom en kyrka att byggas och en socken att stakas ut i just den tid då Olofskulten störtexponerades först av Olofs egen son Magnus, som var dansk kung 1042–1047, och därefter av hans efterföljare Sven Estridsen (1047–1074). Vid samma tid som Adam av Bremen själv upplevt och beskrivit kultens snabbt ökande popularitet. Att i detta sammanhang helga kyrkan till Olof, det för tiden mest populära helgonet, var nog naturligt för att skapa dragkraft. För att få upp varor och människor i det nyexploaterade området kan man tänka sig att flytten av marknad och kult från Östra Karlaby var en nödvändig och rationell åtgärd. Samma grupp som ägde Hallaröd kan ha ägt Östra Karlaby. Hit kom människor för att få avlat och syndernas förlåtelse på samma gång som de kunde delta i Olofsmarknaden genom att sälja eller köpa varor från när och fjärran. Till kyrkan har införskaffats en skulptur och en lämplig relik. I Jonstorp påträffades en bit av Olofs klädnad i en relikgömma i altaret under 1950-talet. Liknande kan det ha varit i Hallaröd.

Kultens utförande, omfattning och avveckling

Om kulthandlingar under medeltiden finns inget nedtecknat, vilket inte är förvånansvärt utifrån det allmänna källäget. I Kungliga Biblioteket finns en handling från 1573, vilken är ett så kallat sockenvittne från Norra Rörum och Hallaröd där ett par sockenbor berättar om den stora förändring som skett sedan reformationen 1536 förbjöd pilgrimsvandrandet och därmed berövade prästen sina inkomster.

Texten skriver om den vederstyggelige påvens religion som gav avlat för gåvor på Olavsaltaret. Två gånger i veckan, året om, hölls Olofsmässor. Och vid Olofsmäss, den 29 juli, kom många pilgrimer ända från Blekinge, Halland och Sverige med oxar och kor som stora gåvor. Mässan hölls på kyrkogården för kyrkan rymde inte alla.

Efter reformationen var det annorlunda. Prästen Herr Jacob får själv gå med årdret i hand och köra ”mög”. Han svarvade fat och annat som han sålde för bröd i köpstaden, men hans efterföljare Birger, som inte var en händig man, tvingades gå runt och tigga.

Det skrivs om det lilla och förödda lantbruk som prästen hade efter reformationen. Jämförs pastorns inkomster och odlingsmöjligheter med andra annexhemman i Lunds stifts Landebok, finner man inga större skillnader. Denna bok upprättades efter reformationen för att se till att kyrkojorden inte försnillades. Kyrkojorden i Hallaröd hade kanske legat helt för fäfot då pilgrimsverksamheten gav inkomst nog. Varför Hallaröd är en annexsocken till Norra Rörum har sin förklaring i att de flesta socknar i Skåne hade för få tiondegivare efter pesten på 1300-talet. Den kanoniska rätten kräver ett visst antal tiondegivare per kyrka och för att skapa bärkraftiga församlingar slogs socknar samman. Varför kyrkoherden hamnade i Norra Rörum och pastorn i Hallaröd visar möjligen på att Hallaröd som ekonomiskt kraftcentrum hade förlorat sin lyskraft. Behovet av byggnadssten hade avtagit och bondestenhuggare övertog stenbrotten. Dessa gjorde kvarnstenar av de djupare lagren av lämpligare grovkornigare, bergart för just kvarnstenar. De övre lagren av sandsten, byggnadsstenen, kom att kallas skellingssten. Vilket betyder, den sten som skildes av för att komma ner till kvarnstenen.

Nästan 100 år efter reformationen, 1626, vid biskopsvisitationen påvisades en omfattande avgudadyrkan. Biskop Middelfars uppsåt var att beröva socknen dess ”avgud”, som det formuleras. Prästrelationerna nämner att redan företrädaren, biskop Aastrup, hade varit i Hallaröd i samma ärende före 1619. Det visade sig dock att detta inte gick eftersom Tage Thotts fogde hade nyckeln till avguden. Tage Thott till Eriksholm (Trolleholm) kallades också ”Skånske Kungen ”. Tage Thott till Eriksholm (1580–1658) var Skånes rikaste och myndigaste man. Han var riksråd, Christian den IV:s generalkommissarius i kriget mot den tyske kejsaren 1626 och kom att bli den legendariske försvararen av Malmö under Horns krig 1644. Han var känd för sin ”stive lutherdom” och var en ytterst vitter person med ett stort historieintresse. Han hade troligen Hallaröds län som förläning och därmed kyrkan vid denna tid. Mot honom kunde inte biskopen sätta sig upp. Men varför ville denne styve lutheran behålla och bevara träskulpturen? Kanske beroende på hans vitterhet och historieintresse.

1627 kom bisp Middelfar på inspektion till Sankt Olov på Österlen och här genomförde han det han misslyckats med i Hallaröd året dessförinnan. Bondegemenskapen i Sankt Olof har inget att sätta emot. Han underkände barnen i läsning och som fortsättning på visitationen kastade han på egen hand ut den Olavsbild folket dyrkade. Han slet av skulpturen dess linnekläder inför en stor åskådarskara. Det måtte ha funnits en skulptur till som förbisågs för ännu i dag sitter en senmedeltida Olof som skulptur i kyrkan.

Nästan 200 år efter reformationen frågar Consistorie Ecclesie (Domkapitlet) år 1704; hur det förhöll sig med Hallaröds källa och de pengar som offrades i kyrkostocken. Kyrkoherde Trädgårdh svarar: ”

Intet har varit vid kyrkan någon källa som någon kan minnas. Utan allenast en stock nederst i kyrkan med tvänne låsar varuti om Olavsmässa offras av allehanda slags folk, som någon märkelig svaghet underkastade äro, vilket offer kan stiga mot 6 dlr smt. Stundom över, stundom under."

Det visade sig vara en lögn då det ett år fanns 407 daler i stocken. Dessa delades mellan fattiga präster. Trädgårdh ljuger och slingrar sig. Det hela är obehagligt för honom att skriva om.

På 1700-talet fanns kulten ännu kvar i Sankt Olof på Österlen. Linné och Hilfeling reser förbi och beskriver hur pilgrimerna först lade offer i en stor kista som stod vid en pelare. Sedan gick de fram till skulpturen och bad. Yxan togs från skulpturens hand och ströks 3 x 3 gånger – laddades genom att sättas tillbaks i skulpturens hand mellan gångerna. Detta sades vara bra mot överfall och rån samt för kvinnor som skulle föda. Under predikstolen stod en skulptur med en lie vilken man strök sig med för att få en god skörd. Efter en bön gick man till källan för att dricka och offra bröd, ost och fläsk. Vattnet var fett men ändå satt man rumt källan och drack av det. Sedan gick besökarna till S:t Olofsmarknaden för att dricka S:t Olofs skål, vilket ofta slutade med fylla och slagsmål.

Under 1700-talets första sekel finner man i kyrkoböckerna under Olofsmarknaden i Hallaröd långväga gäster. Utsocknes besökare har råkat i bråk och slagits ihjäl, en krämarson från Växjö begrovs, en krämardotter från Vislanda döptes och vittnena kom från Laholm. Men 1748 flyttades marknaden till Hörby och inga resande kom att passera Hallaröd i någon större omfattning längre.

Men var blev Olofsbilden av? Tage Thott skyddade den i början av 1600-talet, men var tog den sedan vägen? Att den överlevde reformationen var ett under. Nästa stora katastrof, vad gäller det kyrkliga materiella kulturarvet, var 1800-talets industrialism och kyrkoombyggnader. Det såldes medeltida träskulptur till städernas vedhandlare i dessa tider. I samband med den känslolösa hanteringen av Hallaröds kyrka från 1830-talet och framåt i tiden kan man tänka sig att skulpturen försvann. Kanske i samband med rivningen av korvalvet och absiden och vid efterföljande försäljningar och auktioner.

Killorna, ett säreget drag för Albo.

Det är vattenådror från Linderödsåsens kärr och småsjöar, som efter att ha passerat grusartade backområden bryter fram i källor med kallt kristallklart vatten. En sådan källa, som det idag syns mycket utav är S:t Bothilds källa i prästängen intill Andrarums kyrka. (denna är numera bortdränerad)

Också vid Alunbruket fanns källor. En sådan källa, belägen till höger om vägen mot Bertilstorp nedanför den plats, där Bergstinget hölls under Alunbrukets blomstringstid, har under flera decennier av 1900-talet med hjälp av en s.k vädur i källans botten försett den på andra sidan dalgången ett par hundra meter bort belägna förvaltarbostaden liksom Verkaskolan med friskt källvatten.

Offerkällan vid Sankt Olofs kyrka och Thors källare vid Torup är med sägner förbundna. Sedan 1957 är Torups källa expolaterad som vattentäkt för Ravlunda by. Torups källa skulle enligt sägnerna ha framsprungit, där kung Wales - eller som sägnen också förtäljer "Truls i Ängas" - söner Särsko och Sölve av misstag råkade dräpa sina båda systrar Tora och Torborg.

Beträffande S:t Olofs källa finns flera sägenmotiv, men sägnen om att helige Oluf där blivit halshuggen har tydligen fått ge namn åt källan.

Ytterligare många källor finns eller har funnits i Albo, såsom Thomas källa vid Grevlundabackarna, Prinsakällan i Rörum nedåt havet, Pengakällan i Ängakåsen m.fl. I närheten av S:t Olofs källa ligger en källa med namnet Jungfrukällan och öster om denna ytterligare en, Kransakällan.

Vallabacken söder om Vitaby

Skåne är en borgtät provins med fler än 150 borgar från medeltid och renässans. Borgbyggandet har ”gamla” traditioner, redan under yngre järnålder byggdes enkla tillflyktsborgar – fornborgar. Under 900-talet kom de första offensiva borgarna, trelleborgarna, med militär bemanning. Under vikingatiden uppfördes också enkla försvarsvallar vid en del handelsplatser. Under 1100-talet infördes kavalleriet.

Vallabacken är idag en 40 meter i diameter stor ruinkulle efter en cirkelrund försvarsanläggning. Vid en undersökning 1913 påträffades krukskärvor, knivar, delar av en båt samt en mängd tegelstenar. Undersökningen gav inga uppgifter om borgens ålder. Troligen uppfördes den på 1100- eller 1200-talen, kanske av släkten Galen som hade mark i Vitaby.

Borgen låg ursprungligen inom en stor samlad gårdstoft i Grevlunda by, ”lunden vid gravarna” - det vikingatida gravfältet uppe på backen, på andra sidan vägen. Kanske var en vikingatida huvudgård föregångare till borgen. Sägnen berättar, att borgen uppfördes av greve Lund, begravd i en kulle inte långt därifrån.

Vid en arkeologisk undersökning 2001 tolkades anläggningen som en ”motte”, en av människor uppförd kulle. Den kallmurade gråstensmuren är en grundmur, ursprungligen anlagd i kärrmark. Muren var då täckt med grus. Ovanpå fanns en ringmur, vilken omgav borggården med ett kraftigt stenhus. Upp- och nedströms bäcken här intill fanns stora dammvallar, varför vattnet möjligen kunde höjas så att borgen tidvis låg i en liten sjö.

”Mottes” eller mottar är vanliga i England och Frankrike, men i Sverige är Vallabacken hittills den enda kända.

Vittskövle renässansslott

Vittskövle (Widtsköfle) är känt sedan början av 1300-talet då det ägdes av den rika och mäktiga ätten Krognos. Den byggnaden det då rörde sig om låg dock inte på samma ställe som där det nuvarande slottet ligger. Under 1400- och 1500-talen ägdes gården av släkten Brahe.

1500-talet
Det nuvarande slottet/borgen började uppföras av Jens Axelsen Brahe och hans hustru Anne Bille år 1553. Borgen uppfördes på pålar i mossarna ett par kilometer från Vittskövle kyrka. Det blev en mäktig anläggning som omfattade fyra tvåvåningslängor av tegel omkring en nästan kvadratisk borggård. Borgen blev en vattenomfluten försvarsanläggning med två torn och ett skytteloft över hela byggnaden. Öster om borgen uppfördes även en ladugård som också den var omgiven av vattengravar.
Jens dog 1560 och sonen Henrik Brahe ärvde godset, som fortsatte byggandet. Borgen stod klar framåt 1577.

1900-nutid
Vittskövle är en av Nordens största borgbyggnader. Ägare är sedan slutet av 1700-talet familjen Stjernswärd. Man får besöka parken.